

OTÁZKY A NÁZORY

vilém mathesius

řeč a sloh

československý spisovatel

praha 1966

řeč a skutečnost

Nevím, zdali jste se už někdy zamyslili nad tím, jak určitě a do jakých podrobností dovedeme řeči vyjadřovat nejrozmanitější skutečnosti. Je to zjev, který přemýšlivého pozorovatele musí udivit a který si zaslouží naší zvědavé pozornosti. Při bližším zkoumání shledáme, že se vyjadřovací pružnost řeči opírá o dvě věci. Jednak nevyjadřujeme řeči skutečnost v celé její bezprostřednosti, nýbrž si ji vždy upravujeme do zjednodušujících linií, které se k vyjádření lépe hodí, jednak užíváme při vyjadřování řeči podivuhodné soustavy vzájemně se vízících znaků, jazyka.

Jaký je poměr řeči ke skutečnosti, poznáme nejlépe, když si všimneme, co vlastně v řeči vyjadřujeme ze skutečnosti postihované našimi smysly. Sedíme v pokoji a při pohledu oknem spatříme mihotavé šňůry vodních kapek, pohybujících se od oblohy k zemi, nebo zaslechneme pravidelné ťukavé nárazy vodních kapek na okenní tabule nebo na plechy pod oknem, spojíme tyto vjemy se svou dřívější zkušeností a řekneme stručně: **Venku prší.** Jindy vstoupíme do pokoje, v němž jsme ještě nebyli, a všimneme si, že není naplněn jenom rozptýleným neutrálním denním světlem, nýbrž že plocha u okna je jasně ozářena a že zářivý jas vyplňuje i celé okno a zřejmě přichází zvenčí. Zase spojíme tyto zrakové vjemy se svou dřívější zkušeností a řekneme s vyznačením libosti, kterou v nás pozorovaný zjev vzbuzuje: **Sem svítí krásně slunce.** Stejně můžeme konfrontovat se základními smyslovými skutečnostmi také jiné podobné věty. Např. **Někdo jde po schodech nahoru. Tamhle leze po střeše kočka. Na ulicích se už svítí.** Vidíme, že syrové smyslové skutečnosti, která (jak výmluvně ukazují tvůrčí zápasy malířů impresionistů) bohatostí vjemového obsahu někdy až mate, odpovídá v řeči vždycky jen řádka slov, jež se jí pevně chopí v podstatných složkách a jasně ji vyjádří.

Nemůže to být ovšem řádka slov ledajaká, libovolná. Slova, kterých uijeme, musí mít k dané skutečnosti pevný významový vztah, a nemají-li to být slova nesouvislá, musí jejich sestava označovat postoj, který v této skutečnosti má v dané chvíli mluvčí. Pro oba úkoly, pro pojmenování složek skutečnosti i pro vyjádření aktuálního postoje mluvčího, mají každý jazyk a každá doba své vlastní prostředky, které se od obdobných prostředků jiného jazyka a jiné doby liší nejen vzhledem, formou, nýbrž i významovým pojetím a zabarvením. Každý jazyk chápe skutečnost podle svého a upravuje a zjednodušuje si ji k obrazu svého vlastního systému znaků. Proto je také každý jazyk osobitý ve vyjadřování skutečnosti a má v něm mnoho zvláštností, které nelze nijak napodobit v žádném jazyku jiném. Naprosto věrný překlad z jazyka do jazyka je holá nemožnost.

jazykový systém a konkrétní promluvy

Vyjadřovací prostředky dané řeči jsou seskupeny v jejím jazykovém systému. Jazyk jako systém vyjadřovacích a dorozumivacích znaků je abstrakce a má existenci jen ideálně reálnou. Každý z nás, pokud jsme se normálně naučili své mateřštině, má její jazykový systém pevně vštípen v svém povědomí, ale jako laici si jej uvědomujeme jen, když se někdo jiný proti němu nezvykle prohřeší nebo když s ním sami zápasíme, abychom vyhověli mimořádné vyjadřovací potřebě. V tom má jazykový systém mateřštiny mnoho podobného s mravní konvencí, v níž jsme byli vychováni, jenže působí v hlavních liniích určitěji, protože se v něm (alespoň u nás a dnes) od malička důkladněji cvičíme. Vždyť (abychom zůstali jen při spontánním výcviku jazykovém) každé promluvení upevňuje v dítěti vě-

domí jazykového systému praktickou aplikací a takových promluvení má každý dětský den, sotva se dítě naučí mluvit, nejen desítky, nýbrž sta.

Proti jazykovému systému jako abstrakci stojí konkrétní výsledky jednotlivých promluvení, promluvy. V promluvách se realizují vyjadřovací možnosti dané jazykovým systémem po každé k individuálnímu účelu a s individuálním účinkem. Každá promluva má svůj věcný obsah a vyrůstá ze zvláštní situace a v každé se obráží aktuální postoj mluvčího ke skutečnosti, kterou promluva vyjadřuje, a jeho vztah k posluchači, ať skutečnému nebo myšlenému. To platí jak o útržku denního hovoru, tak o úryvku třeba kázání nebo vědeckého výkladu. Můžete si to ověřit na promluvách, které jsme jako příklad uvedli v předešlé kapitole. Všechny čtyři momenty – věcný obsah i situační perspektiva, postoj mluvčího k dané skutečnosti i jeho vztah k posluchači – utvářejí především významovou stránku promluvy, a proto způsob, kterým se v promluvě projevují, nazýváme její významovou výstavbou. Je dobře mít na paměti, že významová výstavba promluvy má, jak později uvidíme, leccos zvláštního proti vyjadřovacím možnostem jazykového systému, které jsou v ní realizovány. Rozdíl je dán právě individuální skutečností, s níž je rozmluva těsně spjata, kdežto jazykový systém jako abstrakce nemá k ní přímý vztah.

Promluvě zaměřené na posluchače říkáme podle její funkce promluva sdělná. Promluvy sdělné jsou v řeči v naprosté převaze a také jazykové systémy jazyků nám známých jsou vybudovány tak, aby odpovídaly potřebám promluv zaměřených na posluchače. Opakem sdělení je výraz neboli exprese, to jest takové vyjádření vnitřního stavu mluvčího, které se děje jen pro vyjádření, často pro úlevu, tedy bez zaměření na posluchače, ba někdy přímo s odporem proti možnému posluchači. Základní rozdíl mezi sdělením a výrazem postihneme, když si vzpomenete na rozdíl mezi úmyslným pokáráním a káravou poznámkou, která se vám proti vůli vy-

drala z úst jen proto, že jste nedovedli v sobě dost potlačit nelibost.

Sdělení a exprese se ovšem v řeči zpravidla neobjevují ve formě tak čisté, jako je na jedné straně třeba suše registrující zpráva telegrafní kanceláře a na straně druhé mimoděk uklouzlý jednoslabičný výraz bolesti. Obvyčně se, zejména v živém hovoru, oba momenty, moment sdělný a moment expresivní, dokonale proměšují. Základem konkrétních promluv jest ovšem, jak již bylo řečeno, velkou většinou sdělení, a když výraz expresivní naroste trochu do šíře, nemůže se to stát jinak nežli formou vyrostlou z funkce sdělné. Dokladem mohou být různé způsoby, kterými toho, kdo vzbudil naši nelibost, posíláme k čertu, do horoucích pekel atp. nebo kterými vyslovujeme přání, aby do toho, co nás pohněvalo, uhodil hrom, aby to vzal čert atp. Nic z toho nejsou skutečné výzvy nebo přání myšlená doopravdy, nýbrž jen expresivní vyjádření našeho pobouření, které vzalo na sebe formu výzvového nebo přacího sdělení.

dva základní pilíře promluvy

Již v první kapitole jsme řekli, že promluva jednak zachycuje úseky skutečnosti, které tak upoutaly naši pozornost, že o nich chceme něco říci, jednak vyjadřuje náš postoj k této skutečnosti. To jsou dva základní pilíře promluvy a spolu též projevy dvou základních aktů, z nichž promluva vzniká, aktu pojmenovacího neboli označovacího a aktu větotvorného. Naše mluvení je ovšem již do té míry zmechanizováno, že si tyto dva akty zpravidla ani neuvědomujeme. Nejspíš nás na ně upozorní nesnáze, které vzniknou při tom nebo onom aktu, protože je úkol na nás jím vkládaný příliš veliký nebo že jej nedovedeme splnit z příčin patologických.

Obtíže druhu prvního jsou třeba známé každému, kdo se učí cizímu jazyku. Učí-li se mu po slovíčkách, dovede možná označovat v něm věci, ale způsobí mu potíže vyjádřit se o nich pořádnou větou. Učí-li se mu po krátkých větách, dovede třeba těchto vět hbitě užívat, ale zaráží se, když má něco říci o nových věcech. Nejdůležitější je pro nás ovšem skutečnost, že oba tyto akty promluvové se obracejí také v jazykovém systému. Pozadím aktu označovacího je souhrn pojmenování, která jsou v daném jazyku běžná a která dohromady tvoří jeho slovní zásobu. Pozadím aktu větotvorného jsou větné vzorce, podle nichž se v daném jazyku tvoří věty různých typů, a vůbec všechno, co se obecně týká stavby vět. Podle těchto oblastí si rozdělíme také další naše výklady.

Představíme-li si normální vznik promluvy sdělné o několika slovech podle vzoru zpomaleného filmu v tempu do nemožnosti zvolněném, předchází v něm rozbor dané skutečnosti v úseky jazykově pojmenovatelné nutně před aktem větotvorným, jímž se jednotlivá slova, označující vybrané úseky skutečnosti, uvádějí ve vzájemné vztahy určené větným vzorcem. Proto si promluvíme v kapitolách, které následují, nejdříve o všech důležitých věcech týkajících se jazykového pojmenování a potom teprve o stavbě věty a o tom, co s ní souvisí. Ve vývoji řeči je ovšem věta faktem základním, neboť jejím vytvořením se vlastně projevuje akt vůle, který záleží v rozhodnutí, že něco o něčem řekneme. Lze říci, že věta je elementární promluva sdělná, kterou se mluvčí staví aktivně k nějaké skutečnosti. Protože se tvoření vět, má-li být normální, řídí systémem jazyka, o který jde, musí promluva, která chce být skutečnou větou, působit po stránce formální dojem obvyklosti. Věta má také vždy své přirozené ukončení, jež se zpravidla projevuje takovým pohybem výškové linie hlasu, který ukazuje, že mluvčí řekl všechno, co chtěl větou vyjádřit. Jde o úplnost pouze subjektivní, protože věta jako útvar formální nemusí vyhovovat požadavku úplnosti

objektivní, který může klást na její obsah nezúčastněný posluchač. Také známka této subjektivní úplnosti patří k podstatným znakům věty.

V nejstarších stupních vývojových, jichž se můžeme dohadovat, byly jednotlivé promluvy pravděpodobně nečleněné útvary, v nichž pojmenování splývalo s větou. Takových útvarů se tu a tam užívá podnes a také z češtiny je můžeme doložit. Když na příklad chceme stručně upozornit na náhlou změnu povětrnosti, která se projevuje vzdáleným hřmáním, stačí k tomu pouhé slovo **hřmí** nebo **bouřka**. V dané situaci mají tato slova platnost větnou a říkáme, že jsou to jednočlenné věty tetické, slovesné (**hřmí**) nebo neslovesné (**bouřka**). Mluvíme o větách jednočlenných, protože takové věty jsou samy v sobě úplné a nepotřebují doplnění, abychom jim v dané situaci náležitě rozuměli. Na tom nic nemění, že se jednočlenná věta **Bouřka** shoduje významem se členěnou větou **Jde sem bouřka, Blíží se bouřka, Začíná bouřka** atp. Tetickými nazýváme takové věty podle toho, že se jimi prostě konstatuje aktuální existence nějakého jevu. Poznáme co nevidět, že jsou také jednočlenné věty jiného typu, jednočlenné věty predikativní.

Jednočlenné věty jsou dnes v češtině a v jazycích jí příbuzných poměrně řídké. Normální věta je věta dvojjmenná, v níž se o něčem nebo o někom něco říká. Takovou dvojjmennou větou je např. upozornění **Tatínek už jde**. Vnější známkou dvojjmennosti věty je přítomnost podmětu a přísudku. Dvojjmennost nepatří k nutným znakům věty, ale je to jev tak pravidelný, že jazyk vytvořil pro základní část dvojjmenné věty zvláštní mluvnické tvary. Speciálním tvarem pro vyjádření podmětu je v češtině první pád podstatného jména nebo osobního zájmena, popřípadě jiného slova povahy substantivní. Speciálním tvarem pro vyjádření přísudku jsou určité tvary slovesa. Dvojjmenná věta, v níž je přísudek vyjádřen určitým slovesem nebo alespoň obsahuje jako podstatnou část určité sloveso, je

dvojjmenná věta slovesná. Jsou však také dvojjmenné věty bez určitého slovesa, dvojjmenné věty neslovesné. Příkladem může být příslovi **Líná huba holé neštěstí** nebo věta z běžného hovoru **Tak vy taky na jarmark**. Tento typ, jinak celkem řídký, je obecný v jednom případě, který však vlastně cítíme už jako dvojjmennou větu slovesnou. Posunujeme-li větu shora uvedenou jako příklad dvojjmenné věty slovesné do času minulého a řekneme **Tatínek už přišel**, vytvořili jsme v podstatě dvojjmennou větu neslovesnou, neboť přísudek v ní není vyjádřen určitým slovesem, nýbrž minulým příčestím, tedy slovesným útvarem jmenným.

Dvojjmennost věty nemusí být vždycky plně vyjádřena. Zůstává někdy skryta a to je v češtině tehdy, když sloveso již svým tvarem naznačuje osobu a číslo podmětu a není důvodu, aby byl podmět zvlášť vyjádřen. Takovou větou se skrytou dvojjmenností máme například v káravé poznámce **Mluvíš nesmysly**. Ve vhodné situaci se může podmět ve větě toho typu beze všeho objevit. Místo pouhého **Mluvíš nesmysly** můžeme říci **Ty ale mluvíš nesmysly**. Právě tím, že je u něho doplnění podmětu zcela nasnadě, liší se uvedený typ vět se skrytou dvojjmenností od jednočlenných vět predikativních, které způsobem neslovesným vyjadřují obecně přísudek k úseku dané situace blíže neoznačenému. Místo slov **Mluvíš nesmysly** můžeme například charakterizovat výklady nám adresované pouhým slovem **nesmysl**, kterého tu užijeme v platnosti větné. Na jednočlennosti této neslovesné věty predikativní nic zase nemění skutečnost, že je významem shodná s členěnou větou **To je nesmysl. Co říkáš, je nesmysl** atp.

Vlastním územím neslovesných vět je řeč hovorová. Je to věc přirozená, neboť neslovesné věty, především věty jednočlenné, jsou jasně srozumitelné toliko na pozadí zřetelné situace a taková situace se napařádá vyskytá právě v denním hovoru. Věty neslovesné nejsou arci cizí ani řeči spisovné a dílům literárním, ale pociťují se v nich jako úvar

zvláštní. Proto v nich mají, nejsou-li pouhým citátem z hovoru, speciální úkoly. Někdy se jich užívá, když se popisuje smyslově vnímaná situace s obrazovou staticností. Příkladem obrazového, statického popisu počínajícího se jednočlennou větou teticou mohou být tyto úvodní verše z českého přetlumočení staré čínské básně: **Hladina vodní v dálku rozlité, volavka nad ní letí stříbřitá.** Jindy se neslovesnou větou stručně zachycuje dějové a místní pozadí na počátku vyprávění. Tak je tomu třeba v úvodních větách jedné kapitoly z původní české fantastické povídky: **Karneval v obrovském sále, čtyřicet metrů pod hladinou dlažby. Byla to kulatá propast o devíti poschodích do lůna země.** Někdy se konečně neslovesnými větami podává sled situací a dějových stadií s dramatickou spádností nebo v inventarizující zkratce. Příkladem uvádím tento úryvek z moderní české povídky, v níž autor vypravuje příběh v první osobě: **Hned mi bylo jasno, kde jsem tento obličej viděl. Minulý pátek, trestní senát dr. Solnaře, bytový zloděj, nedostatek důkazů, osvobozen.**

forma jazykového pojmenování

Pojmenování, která nám jazyk podává, abychom jimi zachytili drobné úseky skutečnosti, jsou buď popisná nebo značková. Rozdíl záleží v tom, že pojmenování popisné, když se s ním poprvé setkáme, nám samo alespoň trochu umožní uhodnout, co znamená, ale pojmenování značkové nás v takovém případě nechá zcela na holičkách. Snadno pochopíme, čím to je. Pojmenování popisné si můžeme s pomocí jiných příbuzných slov rozložit alespoň na dvě části, z nichž každá má svůj věcný význam, kdežto pojmenování značkové nic takového nepřipouští. Příklady zase nejlépe ukáží, co tím vším myslím. Vezměme třeba slovo **palírna** a

slovo **okřín**. Kdo se poprvé setká se slovem **palírna**, jistě si vzpomene na jiná slova stejného zakončení, jako jsou např. slova **barvírna, brusírna, čistírna, holírna, kreslírna, udírna** atp., a uvědomí si, že slova zakončená odvozovací příponou **-írna** znamenají vesměs místnost nebo budovu, kde se provozuje činnost vyjádřená první částí slova, snadno doplnitelnou na úplné sloveso (**barviti, brousiti, čistiti, holiti, kresliti, udití** atp.). Vloží si pak snadno, že slovo **palírna** znamená místnost nebo budovu, v níž se něco pálí. Vyptáváním pak zjistí, že se v ní pálí třeba slivovice. Pomáhá tedy slovo **palírna** tomu, kdo se s ním poprvé setká, do značné míry samo uhodnout, co znamená, a je proto pojmenování popisné. Naproti tomu zůstane ten, kdo se poprvé setká se slovem **okřín**, naprosto bez rady a nezbude mu, nežli se zeptat někoho poučeného. Teprve od toho se doví, že je to ze dřeva vydlabaná mísa na zadělávání těsta. Je tedy slovo **okřín** pojmenování značkové.

Jednotky s věcným významem, které se spojují, aby vytvořily popisné pojmenování, mohou být vyjádřeny různým způsobem. Pojmenování shora uvedené, slovo **palírna**, se dá rozložit v slovní základ, odvozený od slovesa **páliti**, a v odvozovací příponu se samotným věcným významem. O takových pojmenováních říkáme, že jsou to slova odvozená. Při slovech odvozených bývají vedle odvozovacích přípon důležité také předpony, jak ukazují třeba slovesa **donésti, odnésti, přinésti, unésti, vynésti, zanésti** atp. Jindy se popisné pojmenování vytváří tím, že se v jednom slově spojují dva slovní základy nebo i více slovních základů. Takovým způsobem jsou tvořena např. pojmenování **vodovod** a **modrooký** a říkáme tomu typu slova složená. Konečně nalézáme popisná pojmenování i toho druhu, že se k jejich vytvoření spojují dvě samostatná slova, jako např. **divoký mák, obecná škola, větrný mlýn, parní pila, horské slunce** atp.

Pojmenování popisná, především ovšem slova odvozená a složená, měnívají se postupem času

trvale v pojmenování značková. Děje se to tím, že z té nebo oné příčiny zaniká možnost, aby si příslušníci jazykového společenství jen z pouhé praktické znalosti svého jazyka rozkládali taková jména v složky se zřetelným významem. Bez historického poučení dnes například už nikdo neví, že **medvěd** znamená pojídače medu, **oblek** že je něco, co se navléká, a slovo **rádlo** že už významem svých složek prozrazuje, že znamená nástroj k orání. O takové historické perspektivy nám ovšem nejde. Zkoumáme jazyk nikoli v jeho vývoji, nýbrž jak je nám dán jako účelný systém vyjadřovacích prostředků, a proto nás zajímají jediné taková popisná jména, jejichž skladební složky jsou ve svém významu ještě zřetelné a pochopitelné. I takových pravých popisných pojmenování se arci v řeči zpravidla užívá jako pojmenování značkových. Význam jejich složek si neuvědomujeme, ale to neznamena, že by byl zanikl. Je jenom utajen a vynoří se v našem vědomí, když k tomu je dán popud. Vyjadřovací síla i takového pojmenování, jehož popisný ráz je ještě zřejmý, pramení však nikoli z významové zřetelnosti jeho složek, nýbrž především z toho, že svou značkovou funkcí se dostalo do těsného a přímého spojení s věcí, kterou označuje. Na druhé straně, chceme-li užívat jazykových pojmenování v jejich správné funkci, musíme se jich proto vždycky zmocňovat jako značek přímo spojených s označenou věcí, a to, ať jde o slova našeho jazyka mateřského nebo o slova jazyka cizího. Ostatně skutečný význam popisného pojmenování není vždycky dán významem jeho složek. Označená skutečnost se může měnit, takže nakonec neodpovídá některé podstatné stránce skutečnosti původní, a přece může být stále označována původním jménem. Tak např. **sírka** už dnes nemusí být (a u nás ani nemůže být) jen zápalka se sírovou hlavičkou, nýbrž je to zápalka vůbec.

jazykové pojmenování: obsah věcný

Probrali jsme v základech formu jazykového pojmenování, ale tím jsme udělali jen krůček k prozkoumání tohoto oddělení v podivuhodné dílně řeči. Dověděli jsme se, jak jazykové pojmenování vypadá, ale nic ještě nevíme o tom, jak vlastně zachycuje skutečnost. Pojmenování je přece něco trvalého, alespoň pro jistou dobu, a skutečnost se neustále proměňuje. Musí být tedy v pojmenování něco velmi pružného, aby se pro tuto měnlivou skutečnost pokaždé hodilo. Tímto pružným elementem v pojmenování je jeho význam, určený čtyřmi základními složkami: obsahem věcným, symbolickou platností, citovým přízvukem a domovskou příchutí.

Věcný obsah pojmenování, stojícího o samotě a tudíž nezapojeného do žádné souvislosti, tvoří obecná představa věci, kterou znamená. Tyto obecné představy se blíží pojímům, od nichž se liší nedostatkem logické vyřibenosti, a jsou stručně zachycovány definicemi významu, které podávají u jednotlivých slov a výrazů jednoznačné slovníky. Tak podstatné jméno **dveře** znamená otvor v nějaké přehradě jdoucí až k spodní ploše zadního prostoru a vyplněný něčím deskovitým, co je na jedné straně připevněno tak, aby se otvor mohl podle libosti zatarasit nebo uvolnit. Podstatné jméno **dům** zase znamená něco uměle postaveného, tak rozměrného a upraveného, aby se ve vnitřku mohlo trvale pobývat. Sloveso **letěti** znamená pohybovat se vzduchem volně a rychle a sloveso **potkatí** zase dostat se při vlastním pohybu do těsné blízkosti něčeho, co se samo pohybuje směrem opačným. Právě touto svou zásadní obecností umožňuje věcný obsah pojmenování, aby se téhož pojmenování mohlo užít o věci, kterou znamená, v nejrůznějších situacích a souvislostech. Tak můžeme jména **dům** užít o výstavném a vysokém činžáku moderního

velkoměsta stejně jako o poloselském jednopatráčku venkovského městečka, o domě římského patricia stejně jako o domě čínského mandarína nebo severoamerického statkáře z doby koloniální. Vždy to bude budova odpovídající představě domu, ale pokaždé bude vypadat zcela jinak. Bude ovšem vzbuzovat docela jiné podružné představy, jiné asociace. Přitom nejde jenom o rozdílný typ, nýbrž zpravidla o individuálního reprezentanta typu, například o velkoměstský činžák, v kterém bydlíme sami nebo některý náš známý. Konkrétním užitím se věcný obsah pojmenování zužuje a abstraktní obecná představa ustupuje představě jedinečné s množstvím konkrétních znaků. Nejde už o dům vůbec, nýbrž o určitý dům v určité situaci a v určité souvislosti. Všechny znaky, které mluví i posluchač vkládají do aktuální představy domu, nejsou v tomto jméně přímo obsaženy, ale jsou jím navoděny na základě dané situace, dané souvislosti a zkušenosti obou účastníků. Tato zkušenost je utajeně přítomná v jejich představě domu a podle potřeby se dá vhodným slovem oživit. Naopak zase ze skutečností, s nimiž bylo pojmenování konkrétně spojeno, a ze situací, v nichž ho bylo užito, zbývá v jeho významu zřejmá stopa, na níž pak závisí jeho evokační síla. V tom je právě rozdíl mezi slovy papírovými a slovy vzatými přímo ze života. Pojmenování **obuvnický učeň** má za sebou jen abstraktní existenci v úředních spisech, učebnicích a novinářských zprávách a vyvolává proto jen představu mdlou a bezbarvou. Naproti tomu prošla slova **ševcovský učeň** nespočetným množstvím konkrétních situací praktického života a představa, kterou budí, je proto živá a barvitá.

jazykové pojmenování: symbolická platnost

U všech druhů věcí, s nimiž jsme se častým stykem důvěrně seznámili, se najde vlastnost, kterou cítíme jako stálý a nápadný znak. Tento pocit bývá tak silný, že se poměr věci a znaku někdy obrací a věc se stává symbolem vlastnosti, vyjádřené jejím znakem. Tím se dostává symbolické platnosti i jazykovému pojmenování, kterým je věc označena. Oč jde, je pěkně vidět na přírovnáních, kterých se běžně užívá v hovorové řeči. Když řekneme o jednom děvčeti, že je jako proutek, a o druhém, že je jako sirka, neznamena to totéž, ačkoli se v obou případech zdůrazňuje štíhlost postavy. Jméno **proutek** je symbolem pro tenkost spojenou s ohebností a pružností, kdežto jméno **sirka** ukazuje na tenkost, která při své nápadnosti není vyvážena ničím pěkným.

Vlastnost, na níž se zakládá symbolická platnost pojmenování, nemusí být vždycky podstatným znakem věci, které se pro ni užívá za symbol. Skutečnost, že uvnitř pytle není dobře vidět, není podstatným znakem pytle, a přece říkáme, že je venku **tma jako v pytli**. Stejně říkáme, že ten a ten je **hluchý jako poleno**, ačkoli neschopnost smyslově vnímat není podstatným znakem polena. To už jsme bliž k podstatě věci, když řekneme, že na někom **visí šaty jako pytel**, protože beztvorost látkového výrobku je význačnou vlastností pytle, zejména prázdného, nebo když o tupé tužce prohlásíme, že **je jako poleno**, neboť šírka opravdu vyznačuje poleno proti třísce. Jak je z těchto příkladů vidět, může být táž věc brána za symbol několika vlastností zcela rozdílných, a v důsledku toho může totéž pojmenování podle okolností mít různou symbolickou platnost.

Jak ukazují příklady právě uvedené a desítky jiných, na které si každý lehce vzpomene sám, je symbolická platnost u běžných pojmenování v ho-

vorové řeči něčím do značné míry ustáleným. Tato ustálenost se jeví i v tom, že jednotlivé jazyky a i jednotlivá nářečí uvnitř téhož jazyka tu mívají své odchylné zvláštnosti. V Čechách se říká o tlusté ženě, že je **jako štoudev** nebo **jako sud**, na Moravě jsem ji slyšel přirovnávat k díži. V češtině je běžným symbolem pro tvrdost kámen, ale v angličtině cihla. I když se v hovorové řeči vytvoří nová symbolická platnost pojmenování, zůstává se v mezích toho, co je nasnadě.

Užívat symbolických platností, jejichž novost překvapuje, je privilegium básníků. Pojmenování **plástev** se například užívá v hovorové řeči nanejvýš jako symbolu pro něco hustě proděravělého. Básník však mluví o plástvích rovin a vytýká tím s krásnou působivostí i jejich bohatou žírnost. I jinak se liší způsob, kterým užívá symbolické složky jazykového pojmenování básník, a způsob, kterým se ho užívá v běžné řeči hovorové. Symbolická platnost je v jazykovém pojmenování sice vždycky přítomna, ale je zpravidla utajená a k zjevnému projevu ji budí teprve potřeba vyjadřování zvlášť výrazného. Tato potřeba je u básníka nadprůměrná, a to vede k častějšímu a intenzivnějšímu využívání symbolických složek slov. Srovnání, k němuž se symbolické platnosti pojmenování v hovorové řeči nejčastěji užívá, bývá pro prudkou básníkovu potřebu výraznosti přílišnou oklikou, a proto raději spojuje básník věc, pro kterou hledá jméno, přímo s pojmenováním, jehož symbolická platnost ji podle jeho citění nejvýrazněji vystihuje. To je hlavní pramen všeho, co nazýváme obrazností řeči básnické. V příkladě před chvílí uvedeném básník neříká doslova, že roviny jsou rovné a žírné jako plástev, nýbrž přímo mluví o plástvích rovin. Jinému básníku zatanulo na mysl v předtuše předčasné smrti, že zemře dřív, než bude moci plně užít svého bohatého citu lásky jako hrdinské zbraně, a tuto myšlenku, samu v sobě obraznou, vyjádřil ve vlastním epitafu s krásnou sevřeností slovy, že zemřel dřív, než mohl k boji své srdce vytaşit.

jazykové pojmenování: citový přízvuk

Citový přízvuk se dá ze všech složek, které lze v obsahu jazykového pojmenování rozeznat, nejtíže postihnout rozbořem. Je to dáno tím, že v citovém přízvuku se uplatňuje více než ve věcném obsahu i než v symbolické platnosti vedle stanoviska mluvčího také zaměření na posluchače nebo čtenáře a že tu hodně rozhoduje situační souvislost. Jak se to jeví, poznáme na příkladu, který nám spolu ukáže, oč při citovém přízvuku vůbec jde. Přídavné jméno **teplý** vyjadřuje teplotu, kterou proti studenosti pociťujeme jako vyšší. Citově je toto přídavné jméno neutrální a můžeme ho užít, ať je nám teplota, kterou označuje, milá nebo nemilá. Ujijeme ho například stejně, když nevrle vytýkáme, že přinesené pivo je teplé a že proto napítí nic nechutná, jako když si pochvalujeme, že byt, do kterého jsme se přistěhovali, je teplý a nikoli taková lednice jako náš byt předešlý. Rozdíl v citovém přízvuku, který v obou uvedených příkladech dodává souvislost přídavnému jménu **teplý**, vysvitne z toho, že v prvním případě můžeme říci, že pivo je protivně teplé, a v případě druhém, že byt je pěkně teplý.

Zcela jinak nežli přídavné jméno **teplý** se chová po stránce citového přízvuku přídavné jméno **teploučký**. I ono vyjadřuje proti studenosti vyšší teplotu, ale vždycky jen ve smyslu něčeho tak milého, že se s představou toho až hýčkáme. Mohli bychom ho tedy užít místo přídavného jména **teplý** jen v druhém z obou našich příkladů, a to toliko tehdy, když bychom chtěli zvlášť zdůraznit svou libost. Je tedy toto přídavné jméno dobrým příkladem jazykového pojmenování, které samo v sobě není citově neutrální.

Jeho užívání nám však ukazuje ještě něco jiného. Když si pochvalujeme, že rukavice, které máme, jsou teploučké, nevycházíme tím z okruhu vlast-

ního cítění. Něco jiného je však, když domlouváme dítěti, aby si jen ty rukavice vzalo, že jsou teploučké. Tu zřejmě hledíme přenést svou citovou zkušenost na posluchače a působit jí na něho. Proto se přídavných jmen podobného tvoření užívá především v řeči mazlivé. S některými z nich, jako jsou třeba **sladoučký** a **droboučký**, setkáváme se u dospělých jenom v mazlivé řeči.

K podobným výsledkům přicházíme, když zkoumáme užívání zdobných podstatných jmen. V jádře opravdu znamenají něco nezvykle malého. Je to ještě vidět třeba ve slově **krůček**, když jím vskutku míníme malý krok. Zpravidla však se užívá zdobných podstatných jmen jako pojmenování s přízvukem hýčkové libosti, a to většinou bez ohledu na velikost. Pochvalných slov **To je domeček!** může užít ten, kdo dům stavěl nebo komu patří, i o velkém činžáku. Vlastní oblastí zdobných jmen podstatných je zase řeč mazlivá, a to i ve styku s lidmi dospělými.

U přídavných jmen typu **teploučký** a u zdobných jmen podstatných je vyjádřena přítomnost citového přízvuku slootovornou příponou. Takové tvoření odvozených slov je v češtině oblíbené a někdy se jím vytváří od jednoho slovního základu celá škála pojmenování s různým citovým přízvukem (**bába**, **babka**, **babice**, **babička**, **babizna**). Případů, kde je citová složka v pojmenování naznačena již formálně, je přesto jen malá menšina a zpravidla je citový přízvuk záležitost čistě obsahová. Není ovšem bez spojení s ostatními složkami obsahovými. Její povaha může být v základě určována věcným obsahem pojmenování a zesilována jeho symbolickou platností. Je mnoho věcí, které vzbuzují samy sebou v průměrném člověku nelibost, protože jsou smutné, trapné nebo ošklivé, a přízvuk nelibosti se přenáší z věci na její pojmenování. Kde se mu chceme vyhnout, užíváme eufemismu, tj. neoznačujeme nelibou věc vlastním jejím jménem, nýbrž pojmenováním, které pro poměrnou novost s ní ještě málo srostlo nebo ji vů-

bec jen naznačuje. Je pravda, že se o všem nedá vždycky mluvit bez okolků a nezabaleně, jak to dělávají zhusta mluvčí z lidu, ale na druhé straně je si třeba pamatovat, že eufemismy jsou živel choulostivý, s nímž se musí zacházet opatrně a s taktem. Užívat jich nad vhodnou míru svědčí stejně o nedostatku vkusu jako přemíra výrazů mazlivých.

Poslední instancí a mnohdy jedinou instancí, která rozhoduje o citové složce v aktuálním významu jazykového pojmenování, je souvislost konkrétní promluvy. Řekli jsme si výše, že teprve z promluvové souvislosti dostává věcný obsah jazykového pojmenování konkrétní rysy, které z něho činí označení individuální věci, a viděli jsme, že promluvová souvislost také rozhoduje o aktualizaci nebo nečinnosti symbolické platnosti pojmenování. Při citovém přízvuku je úkol souvislosti ještě větší, neboť jí se citové zabarvení mnohdy teprve vytváří. Poznali jsme to již shora na příkladech s přídavným jménem **teplý** a můžeme si svou zkušenost oživit na větě **Zde je teplo**. Ta může mít podle souvislosti citový přízvuk důrazně libý nebo důrazně nelibý. Představme si, že ji řekneme, když za letního vedra k své mrzutosti shledáme, že na místě, kde jsme doufali být v chládku, chládek není, nebo zase v zimě za mrazu, když nás při vstupu do vyhřátého pokoje překvapí příjemná teplota. Shora jsme na podobných příkladech dokazovali, že přídavné jméno **teplý** je citově neutrální. Tentokrát nám jde o způsob, kterým se naše věta v různé souvislosti vyslovuje. Není zapotřebí mnoho zkušeností k tomu, abychom poznali, že se v každém z obou případů vyslovuje jinak a že to platí zejména o slovu **teplo**. Vidíme, že je citová barva jazykového pojmenování nejen určována promluvovou souvislostí, nýbrž že se také vyjadřuje prostředky, které jsou vlastní promluvovému celku, větě. V řeči mluvené jsou to především prostředky zvukové. Citový přízvuk se vyjadřuje tónem, kterým příslušnou promluvu proná-

šíme, tj. rozložením přízvuku, pohybem hlasové výšky, tempem řeči a barvou hlasu. V řeči psané nebo tištěné se ovšem tyto věci neoznačují nebo se označují jen velmi kuse a hrubě rozdělovacími znaménky. Citové zabarvení se tam musí vyjadřovat slovní souvislostí, a chceme-li, aby čtenář nebyl na pochybách o smyslu toho, co jsme napsali, musíme dbát, aby tato souvislost byla citově jasná a jednoznačná.

Citová stránka jazykového pojmenování je jednou z oblastí, v nichž básník je svrchovaným vládcem. U něho všechno oblévá proud stále bdělého cí-tění a jeho kouzelný dar řeči dovede zachytit věci a děje, i s odleskem té mihotavé hladiny. Pro něho neplatí citový přízvuk, který vyplývá pro ostatní s běžnou citovou logikou z věcného obsahu pojmenování a z obvyklé jeho symbolické platnosti. Určuje si citovou hodnotu věcí sám a v souhlase s tím vtiskuje slovům svou vlastní citovou pečeti. Činí to prostředky, které náleží do vyjadřovací vý-zbroje věty. Uvádí slovo do věcné souvislosti citově výrazné, spojuje je s jinými slovy záměrně ladě-nými a násobí jeho citový přízvuk hláskovým skladem a uměle navoděnými složkami čistě zvuko-vými, rytmem, tempem a intonací. Moc slova bás-níkova tu opravdu činí divy. Abychom třeba pocítili noc s celým doprovodem citovým jednou jako dobu lahodné nádhery a podruhé jako dobu tíživé chmurnosti, není zapotřebí dlouhého líčení ani dramatické situace. Z českého básnictví víme, že k tomu stačí několik veršů, předznamenanych v prvním případě slovy **Letní ty noci zářivá** a v pří-padě druhém slovy **pustopustá temná noc**.

jazykové pojmenování: domovská příchut'

Některých jazykových pojmenování se užívá vždy a všude, jiná jsou běžná jen ve zvláštním způsobu řeči, ať je to způsob charakteristický pro místní oblast, nebo pro věkovou nebo společenskou vrst-vu, pro pospolitost určenou společným zaměstná-ním, společným zájmem, společným zaměřením atp. Slova prvního typu jsou doma všude, slova druhého typu jsou doma jenom v prostředí, které je jim vlastní, a nesou toho zřejmou stopu ve své domovské příchuti. Zřetelně se to jeví tehdy, když pro touž věc jsou po ruce dvě jména, jedno bez domovské příchuti, tedy po té stránce neutrální, a druhé výrazně chutnající po svém vlastním pro-středí. Velmi často je vedle jména neutrálního jméno s příchutí familiárnosti nebo lidovosti, jak ukazují například dvojice **dům – barák, hlava – palce, děvče – holka, otec – táta, plakat – brečet** atp. Jindy stoupáme domovskou příchutí od jména neutrálního do sféry knižní vybranosti nebo od-bornosti, jako třeba ve dvojicích **tvář – líce, vě-neček – vínek, kmen – peň, stopka listu – řapík, jít – ubírat se** atp. Pojmenování s příchutí knižní vybranosti je v jazyku hodně zejména tehdy, když se uznává za správnou zásada, že projevy básnické mají užívat zvláštní zásoby slovní, odlišné od vše-dní řeči. Někdy mají soupravy jmen pro touž věc, založené na odstínění domovské příchuti, víc členů než dva, například **ústa – huba – držka – pusa**, jindy zůstává jméno osamělé, protože druhý člen dvojice chybí. Tak nemáme (až na výrazy mazlivé nebo z hantýrky vzaté, k nimž tu nepřihlížíme) jmé-na s příchutí domovskou k neutrálním jménům **most, kladivo, stůl, koleno, sestra** atp., a naopak nemůžeme stručným výrazem neutrálním plně vy-jádřit to, co se s výraznou příchutí vyjadřuje slovy **fláma, ulít se, podfuk, vyžírka** atp. Skupinu pro sebe tvoří v této oblasti slova cizí.

Je-li slovo cizí pro nějakou věc jediným existujícím jménem, nemívá ovšem zvláštní domovské příchuti. Svědčí o tom slova jako **telegraf, automat, režisér, motor** atp. I když slovo cizí označuje nějakou věc vedle slova domácího, bývá tak obecně vžitě, že téměř nepozorujeme u něho zvláštní příchutě vzešlou z jeho původu. Platí to například o slovu **historie** ve srovnání se slovem **dějiny**. Obyčejně však má cizí slovo v takovém případě zřetelnou domovskou příchutě, jejíž povaha se řídí podle toho, jak se vůbec v jazyku hodnotí cizí slova toho kterého původu. Když se v devatenáctém století vytvářela nová, vytríbenější hovorová čeština, byla cizí slova, jimiž byla do té doby prosáklá, zatlačena do oblastí nižších. Proto znamená dnes cizí slovo proti slovu domácímu velmi často jméno s příchutí jdoucí od familiárnosti až k hrubé vulgárnosti. Jako příklad uvádím dvojice **lék – medicína, přikrývka – deka, závin – štrůdl, slavník – štrozok**. Cizí slova přišla později nebo odjinud, zejména pod přímým vlivem kultury západní, patří naproti tomu k slovníku poloh vyšších. Základní tón v domovském zabarvení takových slov je příchutě odbornosti, která sama o sobě může být ovšem velmi různá. Je jistě zřetelný rozdíl v tom, náleží-li cizí slovo například k slovníku umělecké kritiky (**sloh – styl, jemný – subtilní, výtvar – krea-ce**), k terminologii vědecké (**drobnohled – mikroskop, lékař chorob duševních – psychiatr, podstatné jméno – substantivum**) nebo k názvosloví úřednímu (**úřední spisy – akta, schválení provedené práce – kolaudace, dáti na dočasný odpověď – kvieskovat**).

Blýskat se nemírným užíváním cizích slov je stejně nevkusné jako příliš se ověšovat šperky, ale pro zásadní boj proti každému cizímu slovu není rozumného důvodu a takový boj nemá ani naděje na dokonalý a trvalý úspěch. Cizí slova jsou ve všech kulturních jazycích a budou v nich vždycky, neboť s výměnou myšlenek a věcí dochází také k výměně jejich jmen. Snaha nahradit cizí slova stůj

co stůj slovem domácím může vést k tomu, že se cítí zavedené už slovo cizí po stránce domovské příchuti jako slovo neutrální, kdežto navrhované slovo domácí působí vedle něho silným přízvukem schválně novoty. Čím je cizí slovo zakofenější, tím bývá tento pocit silnější a trvalejší. U jména **dálnice** byl i zpočátku jistě slabý a brzy vymizel, protože slovo **autostráda** bylo samo také ještě nové. Když však čteme místo vžitého **fejeton** ojedinele **podčárnik**, nemůžeme se zbavit pocitu, že silná příchutě svévolného novotaření uvizne na tomto slově trvale.

Jménům, která mají příchutě novoty, říkáme neologismy. Neologismy se natrvalo ujímají poměrně snadno jenom, když jde o jména pro nové věci (**rozhlas, dálnice**) nebo při hromadném zavádění soustavně vybudované nové terminologie (názvosloví tělocvičné). Jinak je úspěšný neologismus ve spisovné řeči řídkou náhodou. Řeč hovorová, která snáze podléhá měnlivé módě a také ochotněji přijímá nové názvy, je na neologismy bohatší (**čepice – ahojka, dámské holinky – válenky, zavírat na dre**).

Opakem neologismů jsou archaismy, to jest jména, která mají znatelnou příchutě něčeho, co bývalo kdysi běžné, ale už není. Archaismy stejně jako slova cizokrajná, exotismy, jsou zjev především literární a slouží k charakteristice osob a prostředí. Jako dialektismy, tj. slova vzatá z místních nářečí, mohou být archaismy v podstatě totožné se slovy běžnými, od nichž se pak liší jen drobnými formálními rysy. Tak stojí archaismus **měšténin** proti běžnému **měšťan** a podstatné jméno **divčí** jako chodský dialektismus proti běžnému **děvče**.

Drobné úchytky v stavbě slov bývají pro domovskou příchutě i jindy důležité. Rozdíl mezi běžným **čichat** a vulgárním **čuchat** je tak výrazný, že jej není třeba vykládat. U cizích slov se rozdíl mezi příchutí familiární nebo i vulgární a neutrálností velmi často projevuje jen odchylkami ve výslovnosti (**student–študent, skizza–škica** atp.). Proti běžné-

mu **autor** stojí **auktor** jako pedantismus klasických filologů a proti běžným tvarům **oblázek**, **švižný**, **mistička** tvary **oblásek**, **švižný**, **mistička** jako pedantismy puristické. Také poetismy, slova vlastní slohu básnickému, se liší někdy podobným způsobem od slov běžných. Z praxe básníků lumírovských můžeme uvést například **tes** místo **útes**, **slal** místo **poslal** nebo **posílal**, **poprv** místo **poprvé**.

počíná se o slohu

Došli jsme ve svém zkoumání tak daleko, že je na čase se zastavit a ptát se, jak se vyjadřovacích prostředků jazykových, které jsme poznali, užívá ve slohu. Chceme však pracovat jenom s pojmy známými, a proto musíme nejdřív odpovědět na otázku, co to sloh je. Odpověď zní, že slohem rozumíme v oblasti slovesné význačný způsob, kterým je užito nebo se obvykle užívá vyjadřovacích prostředků jazykových ke konkrétnímu účelu. Tato věta potřebuje ovšem ještě dalšího vysvětlení. Již to, že mluvíme o způsobu, kterým je vyjadřovacích prostředků jazykových ke konkrétnímu účelu užito nebo kterým se jich ke konkrétnímu účelu obvykle užívá, ukazuje samo o sobě k tomu, že je možno mluvit o slohu v dvojitým smyslu. Rozdíl záleží v tom, že v prvním případě máme na mysli sloh jako skutečnost jevící se na hotovém výtvaru jazykovém, ať jde o pouhou elementární promluvu nebo o slovesné dílo, kdežto v případě druhém myslíme slohem možnost, kterou určuje situace, v níž výtvar jazykový vzniká. Při bližším ohledání zjistíme, že situace, která určuje sloh, zahrnuje tři důležité faktory: materiál jazykový, osobnost mluvčího nebo pisatele a cíl, k němuž se směřuje. Jiné možnosti slohové jistě poskytuje čeština a jiné zase němčina nebo francouzština, jiným slohem psal kritiky literární F. X. Šalda a jiným Jindřich Vodák, jiného slohu vyžaduje list důvěrný a jiného list ob-

řadný. Z hlediska těchto tří faktorů můžeme rozoznávat sloh jazykového základu (sloh český, sloh německý, sloh francouzský), sloh autorské individuality (sloh Šaldův, sloh Vodákův) a sloh funkčního objektu (sloh důvěrného listu, sloh listu obřadného). Všecky jsou ovšem ve skutečnosti nerozlučně spojeny a ve všech se také uplatňuje slohová skutečnost i slohová možnost. Tak se sloh autorské individuality projevuje jen na základě slohových možností jazykového základu a v mezích, které jsou dány slohovými možnostmi funkčního objektu, a naopak zase povaha a rozsah těchto obojích možností se zjišťuje na realizacích vytvořených autorskými individualitami. Snad vám to zní všechno příliš abstraktně, ale dosadte si místo pomyslných pojmů konkrétní příklady a hned se všechno vyjasní. Nikdo přece nepopře, že se individuální sloh Šaldův projevil na základě slohových možností daných dnešní češtinou a v rámci funkčních úkolů vzešlých z jeho uměleckých záměrů a že se naopak slohové možnosti dnešní češtiny a také slohové nároky různých funkčních objektů dají do značné míry zjistit na individuálním slohu Šaldově. Všim tím výkladem nechci dosáhnout ničeho jiného než toho, abyste nahlédli, oč vlastně může jít, když mluvíme o slohu. Pro nás nejdůležitější je rozdíl mezi slohem individuálním, tj. způsobem, kterým se v jazykovém výtvaru projevují vyjadřovací schopnosti, záliby a zvláštnosti mluvčího nebo píšícího subjektu, autorské individuality, a slohem funkčním, tj. způsobem, kterým jazykový výtvar odpovídá na vyjadřovací nároky funkčního objektu. Individuální sloh je individuální právě tím, že nese pečeť jednotlivce a pro ostatní je jen hotovou věcí, kterou mohou jen rozbírat, okoušet a kriticky hodnotit. Sloh funkční je naproti tomu ve svých mezích něčím obecným, neboť nárokům vznášeným na jazykový výtvar po stránce vyjadřovací funkčním objektem musí do jisté míry vyhovovat každý, pro koho je takový objekt cílem. Proto při funkčním slohu myslíme daleko spíše na dané

možnosti nežli na jejich realizaci. V tomto rozdílu bývá pramen nedorozumění, když se řeší otázka, zdali je možno slohu učit. Někteří – a je jich kupodivu mnoho právě mezi našimi středoškolskými profesory – důrazně prohlašují, že se slohu učit nedá. Podle hořejších výkladů uhodneme snadno, že takoví popěrači mají pravdu jen potud, pokud jde o sloh individuální. Tomu se vskutku nedá naučit, ten si lze jen vytvořit. Nesmí se však zapomenout, že vedle slohu ve smyslu slohu individuálního existuje také sloh ve smyslu slohu funkčního a tomu že právě pro jeho obecnou povahu lze učit a naučit. Je možno v tomto tvrzení jít dál a prohlásit, že je přímo kulturní povinností každého vyspělého národa pečovat o to, aby se všichni jeho příslušníci, pokud si dělají nárok na název lidí se slušným vzděláním, dobře vycvičili alespoň v těch způsobech funkčního užívání mateřského jazyka, které jsou ve všedním životě nejčastější, a proto nejpotřebnější. Vytvořit si charakteristický individuální sloh není každému dáno, ale jistá slohová pohotovost musí být částí obecného vzdělání a taková pohotovost není nic jiného nežli zběhlost v nejdůležitějších druzích funkčního slohu. O slohu můžeme vlastně mluvit i u promluv zcela krátkých, neboť také ty vznikají na základě nějakého jazyka, mají nějakého autora a někam míří, takže se v nich mohou projevit všechny tři slohové faktory, jazykový základ, autorská individualita i funkční objekt. Zpravidla však mluvíme o slohu teprve tehdy, když se tyto tři faktory projevují způsobem význačným, a to je možné hlavně v souvislých projevech jazykových. Chceme-li tedy pokročit ve svém zkoumání dále a ptát se, v čem záleží slohová pohotovost, kterou jsme shora označili jako nutnou část obecného vzdělání, musíme si položit otázku, ke kterým cílům směřují ve všedním životě nejčastěji souvislé jazykové projevy, ať ústní nebo písemné. Jistě bude s námi každý souhlasit, když řekneme, že se v takových projevech obyčejně někomu něco oznamuje, vysvětluje

nebo vypravuje, někdo se o něco hlásí nebo se někomu něco nabízí, někdo se o něčem přesvědčuje nebo se někomu něco vyvrací, někdo se k něčemu vybízí nebo se od něčeho zráží, nebo se konečně vyslovuje nad něčím radost, lítost, zármutek, hněv atp. To je hezká řádka různých funkčních slohů, ale trochou úvahy se dá tento znepokojující počet zredukovat. V jednotlivých slozích se různým způsobem a s různou intenzitou projevuje apel na adresáta, posluchače nebo čtenáře (je po té stránce jistě značný rozdíl mezi prostým oznámením, vyprávěním a vysvětlením ze strany jedné a přesvědčováním, žádáním a vybízením ze strany druhé) a různě je v nich také přimíšeno prvků citových (nejvíce ovšem v přímém vyjádření citu, které jsme uvedli ve svém výčtu na místě posledním). Vždycky je však v souvislém projevu jazykovém, který do některých z uvedených slohů patří, vyložen nějaký věcný obsah, a to je společný jmenovatel, na který lze ony funkční slohy všedního života uvést. Prostý slohový výklad je proto základem oné slohové pohotovosti, kterou musíme žádat od každého vzdělaného člena národa.

V důsledku toho, k čemu jsme došli, bude nám sloh znamenat hlavně prostý sloh výkladový. Pod tímto zorným úhlem se budeme dívat v naší rozpravě také na otázky speciální. Bude to znamenat velké zjednodušení problémů, neboť prostý sloh výkladový je zaměřen především věcně a nemusí se při něm zvlášť počítat ani s apelem na posluchače nebo čtenáře, ani s přiměsí prvků citových. Vše, na čem při prostém slohu výkladovém záleží, je toliko to, aby se věci, které se mají říci, řekly přiléhavě, jasně a plynule.

sloh a jazykové pojmenování

Výběr slov jako nositelů jazykového pojmenování, jenž je jedním ze dvou základních pilířů každé promluvy, má nemenší úkol ve vytváření hodnot slohových. Dotýká se také všech tří vlastností, které jsme vytkli jako žádoucí znaky prostého slohu výkladového, jenž je určuje každou v jiné míře. Nejvíce na něm závisí přiléhavost výkladového slohu, ze značné části vytváří také jeho jasnost, ale slohová plynulost je velkou většinou výsledkem momentů zcela jiných. Půjde nám tedy v této kapitole především o první dvě vlastnosti slohu výkladového.

První podmínkou, na níž závisí slohový zdar každého výkladu, není povahy jazykové, nýbrž věcné. O ničem nemůžeme vykládat přiléhavě a jasně, co dobře neznáme. Stále ještě platí rada vyslovená už v dobách starého Říma: Věci se dobře chop, slova už přijdou! Tato stará pravda je tak zřejmá, že by ji nebylo zapotřebí ani připomínat, kdyby nebylo toho, že naši lidé, zejména ti, kteří zavádili o knižní vzdělání, mají ke skutečnosti vztah málo srdečný. Neznamená to ani v nejmenším, že se nevyznají v skutečném životě. Praktických chytráků je mezi námi dost, ale čeho se nedostává, je prostá a upřímná radost z toho, co je kolem nás. Přes to nějak často sklouzáváme povrchním pohledem. Jinak by přece nebyl u nás takový nedostatek románů a her psaných s opravdovou znalostí lidí a věcí.

Nestačí však věci dobře znát, musíme je také vždy označit pravým jménem. I to se vlastně rozumí samo sebou, a přece se toho u nás nedbá vždy dostatečně. Což jste si ještě nikdy nevšimli, jak často nahrazujeme ve familiárním hovoru pravé jméno věci obecným, nic neříkajícím zájmenem to, i když o věci mluvíme poprvé? Tento zlozvyk má dvě příčiny. Jednak nejsme na jména věcí navyklí tak,

abychom je měli vždy na dosah ruky, jednak jsme příliš pohodlní, abychom si na ně vzpomínali. I v užívání jmen věcí je třeba se cvičit. Vzpomínám na malou epizodu z Belgie. V kupé vlaku, kde jsem seděl, byly také dvě ženy, oblečené pečlivě, ale nikoli elegantně, a s nimi byl malý, asi pětiletý hošík. Zvědavě všecko kolem sebe pozoroval, a když se vlak dal do pohybu, radostně vykřikl, že už jede. Užil přitom slovesa **se mouvoir (pohybovat se)**, ale jedna z žen ho hned opravila, že se o vlaku říká **rouler**. U nás slyšíme sice maminky, které dbají o výchovu svých dětí, okřikovat je, když užijí výrazu příliš lidového nebo i lidového tvaru, ale nepamatují se, že bych byl slyšel českou maminku opravovat odrostlejšímu dítěti nepřesné užívání slov. Stejně je tomu i ve škole. Na obecné škole a zejména v prvouce se ještě učí významu slov, ale později se o to přestává dbát. Rozbory synonym a jiná podobná cvičení v jasnějším rozeznávání významu, jaká jsou běžná ve školách národů se starou kulturou jazykovou, se u nás, pokud vím, ještě hodně zanedbávají. Tak to jde dále. Skoro v každé velké moderní literatuře se vypráví o vynikajícím spisovateli, který se zvláštní zálibou studoval slovník své mateřštiny. Aby se slovník mohl studovat, musí ovšem nejdříve být, a toho, abychom měli moderní slovník spisovné češtiny, jsme se dočkali teprve před několika lety. Ani dnes však ještě nemáme levný slovník běžné spisovné zásoby slovní, který by mohl být zaveden do škol a kterého by se obecně mohlo užívat v denní praxi.

Hledat přiléhavé jméno znamená často volit mezi dvěma nebo třemi jmény, která se nám nabízejí. Poznali jsme shora, že se v takovém případě jednotlivá jména od sebe lišívají výraznou domovskou příchutí. Po stránce slohové musíme dbát, aby žádný výraz svou domovskou příchutí bez důvodu nezarážel. Chybuje se v tom výkyvy dolů i výkyvy nahoru. Dostal jsem kdysi dopis, jehož pisatelka měla plné právo psát mi tónem příbuzenské dů-

věrnosti. Byl to dopis děkovaný a bylo velmi milé, že mi děkovala slovy nehledanými. Ke konci jí však uklouzlo pero. Bylo to v době chřipkové epidemie a dopis končil projevem naděje, že mne a mou rodinu **ta chřipajzna ušetřila**. Vulgární výraz byl jistě míněn žertovně, ale pisatelka v něm přestřelila a efektem příliš ostrým pokazila milý dojem svého dopisu. Ještě nebezpečnější nežli výkyvy dolů, jejichž nemístnost si zpravidla přece uvědomujeme, bývají výkyvy nahoru, a to proto, že slova povahy zřetelně knižní bývají obestřena nimbem vybranosti a elegance. Nevhodným užíváním slov knižních v prostém vyprávění o obyčejných věcech vzniká sloh čítankový, proslulý svou nepřirozeností. V něm nikdy nechodí děti na louku, nýbrž se dívky ubírají na lučinu. Tento sloh u nás v čítankách snad už bohudík vymřel, ale v knížkách pro mládež straší ještě stále. Nevěřil bych tomu, kdybych nebyl četl v knížce nedávno vyšlé hned na začátku tuto větu: **Byl jednou obuvnický učeň a neměl otce, ani matky**. Kniha byla do češtiny přeložena, ale její překladatel mohl vědět, že dětem je třeba psát o všedních věcech jazykem, který důvěrně znají, a měl napsat, že **jednou byl ševcovský učedník a ten neměl ani tatínka, ani maminku**. Nezabýváme se tu jako hlavním tématem ani jazykem básnickým, ani jazykem krásné prózy, nýbrž prostým slohem výkladovým a pro ten můžeme vytknout zásadu, aby se mluvčí ani pisatelé nevzdalovali zbytečně od běžné zásoby slovní. Zásada „piš, jak mluvíš“ je ve své jednostrannosti nesprávná, protože řeč psaná je něco jiného než řeč mluvená a není možno mezi ně prostě klást rovnítko. Ještě nesprávnější je zásada „piš jinak, než mluvíš“, která se sice nehlásá, ale pro slohovou nepoučenost často se provádí.

K předešlému odstavci ještě poznámku. I ostré výkyvy domovské příchuti slov jsou zcela dobře možné, když slova, o která jde, označíme jako citát z jiného prostředí. Kdyby pisatelka dopisu, o kterém jsem před chvílí mluvil, byla slovo **chřipajzna**

uvedla jako citát (chřipka, které tady ze samé lásky říkají chřipajzna), nemohlo by se proti tomu nic namítat. Citátem je také všecko, co se ve vyprávění uvádí jako řeč přímá nebo i jako řeč nepřímá. V té jsou úchytky v domovské příchuti beze všeho dovoleny, ba přímo nutné, když jde o realistickou věrnost. I tu se mnoho chybí nepřírozeností dialogu. Slyšel jsem kdysi v rozhlase pro školy, že venkovský hoch řekl svému otci sedláku: **Vzpomínám si, že jsi měl tehdy oči prozářeny zvláštním jasem**. Doufám, že žádný z mých čtenářů nemyslí, že takhle opravdu mluví chlapci z vesnice, a že proto všichni dobře cítí slohovou falešnost tohoto citátu z realistického hovoru.

Vždycky arci jména, existující v jazyce pro touž věc (věci myslím obecně všecko, co označujeme jazykovým pojmenováním), nejsou tak výrazně rozrůzněna jako v případech, o kterých jsme právě mluvili. Někdy se od sebe významem liší toliko nepatrně nebo tak, že se rozdíl aktualizuje jen někdy, a pak můžeme ve vhodné situaci klást jedno místo druhého, aniž se co zřetelně ve smyslu věty nebo v jejím slohovém tónu změní. V tom smyslu (a jenom v tom smyslu) lze říci, že existují v jazyku slova stejného významu, synonyma neboli slova souznačná. Můžeme to ukázat třeba na dvojici **historie – dějiny**. Je pravda, že slovo **historie** znamená také poměrně krátký řetěz událostí a událostí, týkající se individuální osoby nebo individuální drobné věci (**historie posledních pěti dnů, historie mého života, historie mé čajové konvičky**), čehož u slova **dějiny** není, a že právě proto mívá slovo **historie** proti slovu **dějiny** lehký nádech něčeho zvláště zajímavého a osobního. Avšak tam, kde jde o dlouhý řetěz událostí a předmět, jehož se týkají, je zřetelně nadindividuální, může se beze všeho stejně užít obou slov (**historie nebo dějiny starého Říma, historie nebo dějiny rodu Černínů, historie nebo dějiny parního stroje**). Synonyma a synonymní výrazy jsou důležitou pomůckou v oblasti slohové rozmanitosti a slohové plynulosti. Někdy

úmyslně opakujeme totéž slovo na významných místech jazykového projevu, abychom mu dodali zvláštní důraznosti nebo jím celek výrazně členili. Když se však opakuje totéž slovo několikrát v malé chvíli bez takovýchto stylistických úmyslů, vzniká snadno nepříjemný dojem slohové neobratnosti a bezradnosti. Vhodným využitím synonymní zásoby slovní takovému dojmu zabráníme. Stejně pomáhají synonymní náhrady tam, kde pozorujeme, že se slovo původně zvolené nehodí k svému okolí svou hláskovou skladbou, jelikož jeho spojením se slovy předcházejícími nebo následujícími vzniká nepříjemný dojem zvukový, rušící plynulou linií celku.

klasifikace jazykových pojmenování

Po otázkách dosahu praktického vraťme se zase k teoretickému zkoumání a promluvme si ještě o poslední důležité věci, která se týká jazykových pojmenování, o jejich jazykové klasifikaci. Slovní zásoba jazyka není neuspořádanou směsí jmen, neboť v té podobě by se stěží dala lehce zvládnout, nýbrž je utříděna, a to hned několikerým způsobem. Tak například pojmenování popisná se seskupují v řady buď podle stejného slovního základu nebo podle stejné části odvozovací, popřípadě (u slov složených, kterých je v češtině poměrně málo) části určovací. Řadu založenou na stejné příponě odvozovací jsme uvedli shora, když jsme rozbírali slovo **palírna**. Takovými řadami se udržuje v povědomí význam odvozovacích částí. Řadám založeným na stejném slovním základu říkáme slovní rodiny. Někdy, jak jsme viděli na řadě odvozené od základu **bába** – **baba**, se liší jejich členy především citovým přízvukem nebo domovskou příchutí. Jindy se zase rozdíl mezi nimi týká hlavně věcného obsahu. Příkladem mohou být podstatná a přídavná jména

odvozená od základu **spolu**: **spolek, společnost, společenskost, společenství, společenstvo, spolkový, společný, společenský, společenstevní**. Zcela podle významu se seskupují slova a výrazy zase v řady synonymní. I o jejich podstatě jsme již slyšeli a poznali jsme také příklady. Bohatou řadu synonymní tvoří třeba slova **hlína, země, půda, prst**. Ve své zásobě slovní nemáme však jen povědomí o stejném (přesněji skoro stejném) významu dvou slov, nýbrž také o tom, že význam dvou slov je protikladný. Tak víme, že protiklady tvoří třeba tyto dvojice přídavných jmen: **studený – teplý, vlažný – horký, nízký – vysoký, úzký – široký, těsný – volný, mělký – hluboký, hloupý – chytrý, ošklivý – hezký, špatný – dobrý** atp. Někdy je protikladová dvojice tvořena přídavným jménem se zápornou předponou. Za příklad můžeme uvést dvojice **způsobný – nezpůsobný, snadný – nesešný, mastný – nemastný, významný – bezvýznamný** atd. Jest si třeba všimnout, že záporný člen dvojice neznamena zpravidla prosté popření toho, co vyjadřuje její člen kladný, nýbrž nejčastěji přímo opačnou krajnost. Můžeme říci, že **ostýchavý** je ten, kdo propadá přílišnému ostychu. Naproti tomu **neostýchavý** neznamená toho, kdo nepropadá přílišnému ostychu a má tedy správnou míru odvahy, nýbrž toho, kdo se vůbec nic neostýchá a má tudíž odvahy nad slušnou míru. Vedle řad synonymních a dvojic protikladových neboli antonymních máme i jiná seskupení jmen podle jejich významu, například řady stupňovité. Tvoří je slova, která v základě znamenají totéž, ale pokaždé v jiné síle nebo v jiném stupni. Velmi dobře ukazují takovou stupňovitou řadu přídavná jména, kterými označujeme různou teplotu vody: **ledová** n. **jako led studená, chladná, vlažná, teplá, horká, vařící**. V této řadě mohou být stupně povahy zcela věcné, objektivní. Subjektivní pojetí se do označení stupně přiměšuje teprve tehdy, když jej vytkneme jako stupeň převyšující významně naše očekávání: **Ty máš ruce zrovna vařící, Ty máš ruce jako kus ledu**. Pojmenování

se však neseskupují jen v dvojicích nebo v řadách, nýbrž také kruhovitě okolo představy základní. Tak tomu například bývá, když se okolo jména věci seskupují slovesa označující činnost, s níž je věc ve spojení buď jako její původce nebo jako její předmět či nástroj. Tak se například říká, že **slepice hrabe, sbírá, popelí se, snáší vejce, zanáší je, kdáče, kvoká, sedí na vejcích, vodí kuřata, pelichá. Řepa se sází, okopává, pleje, protrhává, vyorává, vytahuje, klestí, nakládá a vozí na nádraží nebo do cukrovaru. Lopatou se nabírá a hází nebo přehazuje, rýčem se ryje nebo přisekává, motykou se kope nebo okopává, hráběmi se hrabe, shrabuje a pohrabuje, vidlemi se nabírá a podává** atp. Čím lépe známe věc z vlastního názoru, tím bohatšího slovníku užíváme, když o ní mluvíme, a tím přiléhavějším a přesnějším způsobem dovedeme o ní hovořit. Jazyk chudý a bezbarvý vždycky svědčí o malé a odvozené znalosti věci.

Všechny takové seskupující klasifikace jazykových pojmenování třídí úspěšně zásobu slovní a umožňují nám, abychom při řeči udeřili vždycky rychle a jistě na pravém místě této podivuhodné klaviatury. Nejdůležitější však je klasifikace, o které jsme dosud nemluvili, klasifikace kategoriální, neboť ta zasahuje nejhluběji do samé podstaty jazykového systému. Jejím výsledkem je rozdělení zásoby slovní na druhy slov, jichž se počítá v české školní mluvnici devět a o jejichž podstatě se jazykozpytci dosud neshodli. Nejlépe ji pochopíme, když si ji vyložíme jako kombinaci dvojího třídění slov, třídění podle jevů vnějšího světa, které označují, a třídění podle větných funkcí, které plní. Ať si soudí filosofická kritika o tom, jak se jí líbí, prostému myšlení, vyrostlému z potřeb denní praxe, jeví se vnější svět jako souhrn věcí (živých bytostí i neživých předmětů) s tvářností buď trvalou nebo měnlivou. Nuže, tyto tři obsahové oblasti jsou v podstatě to, co vyjadřují tři nejdůležitější druhy slov. Jména podstatná jsou v základě označením věcí, jména přídavná označením jejich tvářnosti trvalé a slovesa vyjad-

řují tvářnost věcí, která se mění, ať sama v sobě nebo v poměru k okolí. Dokladem toho mohou být kterákoli slova s obvyčejným významem, např. slova **kámen, tvrdý, větrati**. Víme však již z výkladů položených na počátek této rozpravy, že v řeči nestojí slova prostě vedle sebe, nýbrž se spojují ve věty. Tak se mohou také naše tři slova spojit ve větu, třeba ve větu **I tvrdý kámen větrá**. Tu se pojednou ukazuje, že jména podstatná, jména přídavná a slovesa mají kromě úkolu prostě pojmenovávacího ještě úkol jiný, syntaktický, vyplývající z jejich platnosti ve větě. Jména podstatná nejsou jen označení věcí, nýbrž také druhem slov, který je určen k tomu, aby ve větě přijímal funkci podmětu nebo předmětu, jména přídavná nejsou jen označením trvalé tvářnosti věcí, nýbrž také typickou formou přívlastku (ať vlastního či přísudkového) a slovesa kromě toho, že označují měnlivou tvářnost věcí, jsou v nevlastnějších svých tvarech, tvarech určitých, formou pro vyjadřování větného přísudku. Tento syntaktický úkol je někdy tak významný, že převládá nad úkolem pojmenovávacím a v druhých slov dochází k zajímavým přesunům. Tak ve větě **Větrající kámen není tvrdý** má slovo označující tvářnost měnlivou typický tvar větného přívlastku, tvar adjektivní, a ve větách **Větrání kamene se řídí jeho tvrdostí** nebo **Tvrdost zpomaluje větrání kamene** nastupují u slov označujících tvářnost věcí (jednou trvalou, podruhé měnlivou) z důvodu funkce syntaktické tvary jmen podstatných.

Také v ostatních druzích slov se různé úkoly pojmenovávací a různé funkce syntaktické všelijak spojují. Citoslovce jsou obsahem čistě expresivní nebo zvukomalebná a nemají pevné syntaktické určení. Naproti tomu spojky zůstávají zcela v oblasti syntaktické, neboť jsou nástrojem k různému spojování myšlenek a myšlenkových úseků větně vyjádřených. Předložky zase stojí vždycky u výrazů substantivních, jejichž význam určují podobně jako skloňovací koncovky, jenže výrazněji: **jíti lesem, jíti skrz les**. Pří-slovce vyjadřují způsob, kterým se projevuje trvalá

nebo měnlivá tvářnost věcí, a stojí proto v tomto významu vždycky u přídavných jmen nebo u sloves. Někdy se jimi také naznačuje postoj mluvčího nebo pisatele k vyjádřené skutečnosti a pak svým významem patří k celé větě. Číslovky označují vztahy číselné a syntakticky mají platnost podstatných jmen (**tři, pět, sto**), přídavných jmen (**třetí, trojí**) nebo příslovcí (**tříkrát**). V zájmenech je zahrnuto vlastně několik typů slov. Zájmena osobní a zvrtná mají například syntaktickou platnost podstatných jmen. Přitom zájmena osobní oddělují od dané skutečnosti osobu mluvčího (první osoba **já, my**) a osobu osloveného (druhá osoba **ty, vy**) a označují zbytek jako svět v hovoru přímo nezúčastněný (třetí osoba). První a druhá osoba se vždycky, když ji zvlášť vytýkáme, označuje příslušným zájmenem osobním, ale o věcech světa v hovoru nezúčastněného se mluví podstatnými jmény a jenom tehdy, když nechceme opakovat podstatné jméno jednou již uvedené, označujeme je zájmenem třetí osoby. Zájmena zvrtná se v češtině vztahují ke všem třem osobám, ale zvlášť je nerozlišují a jediný jejich významový úkol je vytknout, že předmět nebo jiný mimopodmětový člen věty, který se jinak vyjadřuje podstatným jménem, je totožný s podmětem věty. Zájmena přisvojovací a zájmena ukazovací mají v základě syntaktickou platnost přídavných jmen. Zájmena přisvojovací vyjadřují poměr vlastnický, a to ve smyslu pasivním, že je totiž něco v něčím držení. Přitom se druh přisvojovacího zájmena, jehož se užije, řídí dvojím zřetelem. Když je vlastník zároveň podmětem věty, užije se v češtině přivlastňovacího zájmena zvrtného, a to vždycky stejného, ať je podmět v jakékoli osobě. Když vlastník není zároveň podmětem věty, užije se přivlastňovacího zájmena obyčejného, a to v té osobě, v jaké se v dané souvislosti mluví o vlastníku. Zájmena ukazovací vyjadřují zase vztahy prostorové (blízkost nebo vzdálenost), a to v prostoru skutečném, fyzickým (**tento – onen**, hovorové **tenhle – tamhleten**) nebo pomyslném, v textové souvislosti (**ten – onen**).

Všem zájmenům je společné, že věc, které se týkají nebo na niž se vztahují, neoznačují jejím individuálním jménem, nýbrž toliko na ni ukazují připomenutím některého jejího obecného rysu (číslo nebo rodu nebo obojího). Stojí tedy opravdu místo jména a název, který pro ně mluvnické zvolila, je zcela správný.

Možná, že se vám z těch výkladů o druzích slov a o různých jejich úkolech a funkcích tak trochu točí hlava, ale věřte, že se jimi do jazyka nevkládá nic, co v něm opravdu není. Jazyk je systém velmi složitý a přitom jakoby několikarozměrný, takže každý jeho prvek souvisí s jiným hned na několika různých stranách a několika různými směry. Nemůže to ani jinak být, neboť systém jednodušší by nedovedl vyhovovat s takovou jemností všem našim potřebám vyjadřovacím. Co na jazyku udivuje, není jen jemnost, s kterou jeho složitý stroj pracuje, nýbrž také snadnost, s níž se dá ovládat každému, kdo se jednou naučí mluvit. Prostý mluvčí dbá v nenuceném hovoru, ani nevěda, složitých pravidel jazykových, jimž teoretické zkoumání jazykozpytců leckdy stěží přichází na kloub. Není po té stránce jazyk ničím ojedinělým. I chůze například je věc nadmíru komplikovaná, ať už jde o mechaniku pohybů nebo o jejich fyziologickou souhru nutnou k tomu, aby se udržela rovnováha při neustálém měnění postoje, a přece ovládne toto složitě umění každé normální dítě v průběhu svého druhého roku. Snad ve vás vznikne pochybnost, zdali je zapotřebí tolika teoretického zkoumání, když je praxe tak snadná. Na tuto námitku lze lehce odpovědět a nemusíme se ani odvolávat na přirozenou lidskou zvědavost, která uvažuje i o tom, co nemá přímý praktický význam. Je pravda, že na průměrné a normální užívání lidské chůze i lidské řeči stačí v základě praktický výcvik, kterého se každému jednotlivci dostává v dětství. Jakmile jde však o nápravu patologických vad nebo o rozvinutí primitivní dovednosti v dovednost vyšší, neobejdeme se bez úvah rázu teoretického, které ukazují jediné v obou případech

správnou cestu. I my se tu zabýváme teoreticky různými stránkami jazyka toliko proto, abychom ukázali, jaké jsou kořeny slovesného slohu, alespoň slohu v našem zjednodušujícím pojetí, a naznačili cesty, po kterých lze dospět k slovesné dovednosti. Po této uklidňující odbočce je na čase, abych vám řekl, že nejsme ještě u konce s výkladem o třídění zásoby slovní na jednotlivé druhy slov, neboť druhy slov tu nejsou věci konečnou. Třídění pokračuje i uvnitř jednotlivých slovních kategorií a toto druhotné třídění je ještě rozmanitější, neboť se v něm jednotlivé jazyky často od sebe pronikavě liší. Tu se již nebudeme pokoušet o soustavné náznamy, nýbrž se spokojíme prostě několika příklady. Ani v sekundárním třídění nejde v podstatě o rozdíl formální, nýbrž o rozdíl, které mají živou platnost funkční a zřetelně přispívají k významové výstavbě jazykových projevů. Tak se například podstatná jména v češtině dělí jednak na mužská, ženská a střední, jednak na životná a neživotná. Gramatický rod je u nich záležitostí povětšinou zcela formální, která není v žádném vztahu k jejich významu. Pro to, že je třeba podstatné jméno **dvůr** rodu mužského, podstatné jméno **zahradu** rodu ženského a podstatné jméno **pole** rodu středního, není žádného důvodu v jejich stránce významové a rozdíl v rodu nezabarvuje také nijak jejich význam. Rozdíl mezi životností a neživotností má naproti tomu výraznou platnost významovou. Když utvoříme například množné číslo od podstatného jména **špunt**, běžného v řeči lidové, tvarem **špunty**, jenž má ve svém tvrdém zakončení znak neživotnosti, znamená to, že podřizuje svůj původní význam **zátku**. Když však utvoříme od téhož podstatného jména množné číslo tvarem **špunty**, v němž ukazuje měkké zakončení na kategorii životnosti, mění se význam od základu a podstatné jméno **špunt** označuje pak familiárním způsobem **drobné dítě**. Někdy je přechod z neživotnosti do životnosti spojen se změnou gramatického rodu. Vidíme to například na třetím pádě podstatného jména **špína**, který ve

věť **Té špině se už ani nedivím** označuje špínu skutečnou, nečistotu, ale ve větě **Tomu špinovi se už ani nedivím** znamená skrblivého člověka, který se zdráhá vydat peníze i tehdy, když je to jeho povinnost. Do oblasti podstatných jmen životných patří i ty řídké případy, kdy změna gramatického rodu dodává v češtině podstatnému jménu zvláštního citového přízvuku. Je tomu tak například ve spojených **kluk darebná** nebo při oslovování žen mužským jménem, jako když se například **Vlastě** říká **Vlastík**.

V oblasti sloves máme v češtině zase rozdíly ve způsobu časování a rozdíly vidové. Slovesné vidy tvoří v našem jazyku bohatě členěnou soustavu funkcí a přispívají nemálo k jemné odstíněnosti ve významové výstavbě promluv. Nejlépe se to pozná v případech, kde se o témže ději užívá různých vidů k vystižení různého smyslu. Proti prostému vybídnutí nebo příkazu **skoč!** stojí netrpělivá pobídka nebo i hrozivý rozkaz **skákej!** a vedle obecného zákazu **neskákej!** zní zákaz specializovaný **neskoč!** například ve větě **Neskoč mi na nohu!** Podobně se ptáme obecně po původci nové malby **Kdo vám to maloval?** ale se speciálním určením **Kdo vám to tak pěkně vymaloval?** a **Zač vám to vymaloval?** Při dvojici **skoč – skákej** jsme narazili na to, že se rozdíl slovesného vidu vyjadřuje leckdy důležitý rozdíl v citovém zabarvení. Alespoň ještě jeden příklad toho druhu dosvědčí velkou důležitost vyjadřovacího úkolu, který soustava vidová v češtině plní. Přání **Pomáhej vám Pánbůh!** může znít také s veselou nadějností, ale přání **Pomoz vám Pánbůh!** zní, alespoň podle mého středočeského povědomí jazykového, hlubokým smutkem, protože svým slovesným videm ukazuje, že běží o aktuální zlou situaci, v níž je nanejvýš zapotřebí pomoci samého Boha. Proti soustavě slovesných vidů, která má funkci čistě významovou, jsou rozdíly ve způsobu časování povahy v podstatě formální. Je pravda, že se těmito rozdíly vyjadřují zpravidla rozdíly vidové, ale obě řady nelze

beze všeho ztotožňovat. Brání tomu skutečnost, že všechny položky v soustavě vidové se nedají vždycky vyjádřit způsobem časování (**napohlavkovat někomu – dát někomu pohlavek**) a že na druhé straně rozdíl v časování nevyjadřují vždycky rozdíl vidové (**kopu – kopám**).

slovní druhy a sloh

Není ani možné, aby věc pro jazyk tak důležitá, jako je třídění zásoby slovní na druhy slov, neměla význam také pro sloh. Má a je si ho třeba všimnout. Pokud jde o potřeby všedního hovoru, máme všichni smysl pro vhodné užití slovního druhu takřka v krvi a stěží se kdy přehmátneme. V řeči spisovné je tomu však jinak. Tam přichází pojmenování mnohem snáze z jednoho slovního druhu do druhého a tím vznikají jemné významové odstíny, v kterých se každý nevyzná. Jde především o rozdíl mezi vyjadřováním, které je založeno na jménech podstatných nebo přídavných a kterému proto říkáme vyjadřování jmenné nebo nominální, a vyjadřováním, které je založeno na slovesech a kterému proto říkáme vyjadřování slovesné nebo verbální. Někdy se také staví proti vyjadřování založenému na podstatných jménech vyjadřování založené na jménech přídavných a pak se mluví o rozdílu mezi vyjadřováním substantivním a vyjadřováním adjektivním.

Rozdíl mezi těmito typy vyjadřování se nejlépe projevují, když jde o přísudek, který označuje činnost. Může jít například o to, že se Jan rozhodl zeptat se rodičů Zdenčiných osobně, zdali proti jejich společnému plánu nic nenamítají, a že druhého dne tento svůj úmysl provedl. První akt tohoto provedení můžeme zaznamenat čtyřmi různými způsoby: **Druhého dne navštívil Jan Zdenčiny rodiče. Druhého dne vykonal Jan návštěvu u Zdenčiných rodičů. Druhého dne došlo k Janově návštěvě**

u Zdenčiných rodičů. Druhého dne návštěva Janova u Zdenčiných rodičů. Způsob vyjádření toho, co Jan vykonal, jde od vyjádření čistě slovesného (způsob první) až k vyjádření čistě nominálnímu (způsob čtvrtý). Ve způsobu druhém a třetím máme příklady vyjádření nominálně slovesného, při němž se spojuje sloveso se jménem podstatným (**vykonal návštěvu, došlo k návštěvě**). Způsob druhý nám ukazuje nominálně slovesné vyjádření povahy analytické, nazvané tak proto, že konatel a konání jsou tu rozděleny mezi podmět a přísudek (**Jan vykonal**), kdežto způsob třetí nazýváme nominálně slovesným vyjádřením povahy syntetické, protože konatel i konání jsou tu zahrnuty v jednom složitém výrazu (**k návštěvě Janově**). Způsob druhý (**Jan vykonal návštěvu**) se po té stránce shoduje se způsobem prvním (**Jan navštívil**), způsob třetí (**došlo k návštěvě Janově**) se způsobem čtvrtým (**návštěva Janova**). Přehlédneme-li probírané čtyři způsoby v jejich platnosti významové, můžeme říci, že výraz konání od prvního způsobu postupně chladne a tuhne. Způsob první je podání čistě epické, způsob čtvrtý je suchá registrace, která jen výjimečně se dá zařadit do širšího slovesného kontextu. Způsob druhý a třetí jsou způsoby přechodné, a to v tom smyslu, že způsob druhý podržuje ještě něco z epické povahy způsobu prvního, ale ve formě sušší, formálnější, kdežto způsob třetí je blízký suché registraci, ale přidáním živlu slovesného ji činí schopnou, aby vstoupila do slovesného kontextu. Má tedy každý z uvedených čtyř způsobů vyjadřování svůj vlastní významový odstín a tím i svou vlastní slohovou hodnotu, s níž je zapotřebí počítat. Přitom je důležité, že z celé řady je způsob první, vyjadřování čistě slovesné, v češtině způsob bezpříznakový, což znamená, že ho můžeme užít vždycky, kdykoli není důvodu, abychom užili některého způsobu jiného. Naproti tomu jsou způsoby ostatní v češtině (na rozdíl od některých jazyků jiných) způsoby příznakové a je jich možno užít jen tehdy, když je pro to zvláštní důvod. Ve skutečnosti jde vlastně o způ-

sob druhý a třetí, tedy o vyjadřování nominálně slovesné, protože způsob čtvrtý, vyjadřování čistě nominální, je ve své krajnosti v češtině věc výjimečná.

Abychom pochopili, jaké zvláštní důvody mohou vést k tomu, že mluvčí nebo ještě spíše pisatel sahá k vyjadřování nominálně slovesnému, musíme si uvědomit, že sloveso je označení názornější a podstatné jméno označení určitější a obsahem vymezenější. Je to dáno skutečností, kterou jsme si vyložili již v kapitole předcházející, že je totiž sloveso v základě kategorie pojmenování označující proměnlivou tvářnost věci, kdežto podstatná jména označují věci samy. Proto je sloveso na místě tam, kde jde o prostou jasnost názornou, kdežto podstatné jméno je blízké myšlení pojmovému. Vyjadřování nominálně slovesné rozkládá vlastně to, co se jindy může vyjádřit pouhým slovesem, v sloveso významu obecného a specifikující jméno podstatné. Je proti vyjadřování čistě slovesnému chudší a bledší v názornosti, ale vyniká nad ně větší schopností pojmové přesnosti a určitosti. Spojme toto konstatování s tím, co jsme shora řekli o bezpříznakovosti českého vyjadřování čistě slovesného, a vyvodme si z toho dvojího obecné pravidlo o tom, jak se dá užívat každého z obou způsobů vyjadřování. Ze všeho jasně vyplývá, že vyjadřování čistě slovesného budeme, pokud možno, užívat v prostém vypravování a v prostém výkladu, kdežto vyjadřování nominálně slovesné omezíme v zásadě na oblasti, v nichž je třeba zvlášť pečovat o pojmovou přesnost, tedy především na výklady odborné. Velmi poučným příkladem takových odborných výkladů, zaměřených nade všechno na pojmovou přesnost, jsou výklady právnícké, zejména formulace zákonů. Uvádím jako příklad definici obchodu z obchodního zákona a definici živnosti z učebnice právní nauky pro obchodní akademie. Definice obchodu zní takto: **Obchodem je koupě nebo nějaké zjednání zboží nebo jiných movitých věcí, státních papírů, akcií nebo jiných cenných papírů, určených**

pro obchodní odbyt, s úmyslem je dále zcizit... Zde je zase definice živnosti: **Živnost jest každá samostatná, pravidelná a dovolená činnost, provozovaná na odbyt a za účelem zisku, pokud není výslovně vyňata z působnosti živnostenského řádu.** Aby vynikla nominální povaha slohu v obou definicích, převádím první z nich do slohu slovesného. Zní potom takto: **Obchoduje, kdo kupuje nebo nějak zjednává zboží nebo jiné movité věci, a přitom zamýšlí je dále zciziti.**

Když hodnotíme vyjadřování nominálně slovesné po stránce slohové, nesmíme zapomínat, že takový způsob vyjadřování není vždycky jen slohovou eventualitou, nýbrž leckdy také nutnou formou pojmenování, vedle níž neexistuje v stejném významu forma čistě slovesná. Ukázali jsme například již v předešlé kapitole, že máme sice po ruce sloveso **napohlavkovat**, když jde o řadu ran, že však musíme říci **dát pohlavek**, když mluvíme o ráně jenom jediné. Podobně máme dokonavé sloveso **udeřiti**, ale ve smyslu nedokonavém musíme říci **vésti ránu** nebo něco takového. Nemyslete si, že výrazů toho druhu není zapotřebí. Je možné, že se bez nich obejdeme v denním hovoru, ale jejich nutnost se hned ukáže, když se pokusíme rozlišovat jemné odstíny významu. Příkladem může být věta: **Měl vzácnou schopnost, že zpravidla doopravdy zasáhl věc, proti které vedl ránu.** Snad by někdo namítl, že se v této větě může nahradit výraz **vésti ránu** slovesem **mířiti** a že můžeme tudíž říci: **Měl vzácnou schopnost, že zpravidla doopravdy zasáhl věc, na kterou mířil.** Takové mínění by však bylo mylné. Věta by se slovesem **mířiti** zajisté zněla dobře, ale nebyla by jednoznačná a sváděla by k nesprávnému výkladu. Sloveso **mířiti** by vnukalo představu dovedného střelce, kdežto v naší větě nejde o ránu ve smyslu hmotném, nýbrž o ránu v oblasti nehmotné. Této představě lépe vyhovuje výraz **vésti ránu** nežli sloveso **mířiti**. Podobných příkladů na nutnost vyjádření nominálně slovesného z důvodů vidových bylo možno uvést hojně. Jindy zase čistě slo-

vesné vyjádření vyžaduje, aby bylo doplněno předmětem označujícím osobu nebo věc, na kterou činnost směřuje. Když takovou osobu nebo věc uvést nemůžeme nebo nechceme, nezbyvá mnohdy nežli sáhnout k vyjádření nominálně slovesnému. To také leckdy umožňuje zřetelněji klasifikovat činnost nebo děj, o který jde, nežli výraz čistě slovesný, doprovázený předmětem. Tak dochází z potřeb pojmenovávání k takovýmto výrazovým dvojicím. **Pokusiti se o něco – učiniti pokus, sbíratí něco – býti sběratelem, přitahovati někoho – míti přitažlivost, být přitažlivý, ztratiti něco – utrpěti ztrátu** atp. Praktické užití výrazu čistě slovesného s předmětem a výrazu nominálně slovesného v platnosti absolutní, to jest bez předmětu, lze doložit třeba těmito větami: **Petr ztratil při tom podniku veliké peníze, ale Pavel utrpěl ztrátu bolestnější; ztratil důvěru v sebe. Jan nevěděl vlastně, co má sbírat, ale chtěl být sběratelem stůj co stůj.** Je pravda, že bychom mohli v druhé části užit také výrazu čistě slovesného s neurčitým předmětem **něco**, ale to by byla stylizace mnohem méně výrazná a mnohem neobratnější nežli znění, které jsme uvedli. Proto jsou tu v pečlivém slohu na místě spíše výrazy nominálně slovesné. Není třeba ani připomínat, že nominálně slovesným výrazům vzniklým z potřeb vidových a takovým, jichž se užívá v platnosti absolutní vedle výrazů čistě slovesných s předmětem, nepřísluší stejná hodnota slohová jako nominálně slovesnému vyjadřování, o kterém jsme mluvili v odstavci předcházejícím a které jsme doložili ukázkou řeči právnícké. Jsou to případy rázu jiného a mají na pozadí méně pečlivé stylizace hovorové nanejvýš (a to nikoli vždycky) příchuť knižní vybranosti. Formulace přísudku vyjadřujícího činnost není jediná příležitost, která se nám naskytá, abychom prozkoumali slohovou hodnotu vyjadřování slovesného a vyjadřování jmenného. Příležitost neméně vhodnou nám k tomu podává i větná a nevětná konstrukce vedlejšího určení, neboť větná konstrukce tu většinou znamená příklon k slovesnému vy-

jadřování a konstrukce nevětná příklon ke jmennému vyjadřování. Také při takových konstrukcích musíme vyřešit, co češtině hová a co nikoli. Snadno poznáme, že čeština nemiluje složité nominální konstrukce a že užití takových konstrukcí, třeba mluvnicky správných, ztěžuje v ní jasný přehled větného obsahu. Musíme si být toho vědomi tím spíše, že přední kulturní jazyky evropské jsou po té stránce jiné. Sebespletitější nominální konstrukce jim nevadí a větný obsah se dá i při nich snadno přehlédnout. Čeština to však napodobovat nemůže a musí hledat svou vlastní cestu k vyjádření toho, co jiné jazyky dovedou se zdánlivou zhuštěností vyjádřit svými složitými nominálními konstrukcemi. Cesta, která se tu češtině naskytá, je druhá z obou možností svrchu uvedených, větná konstrukce vedlejších určení. Je až ku podivu, jak se v češtině vyjasní obsah větného celku, když se místo složité nominální konstrukce užije věty vedlejší. Za příklad nám poslouží věta vybraná namátkou z jednoho našeho literárního časopisu. Zní zkráceně takto: **Generace znamená společenskou skupinu v téže době žijících a působících lidí, jež v době největší vnímavosti a ovlivnitelnosti jejich bytostí ztvárňovaly tytéž poměry fyzické i duchovní.** Tato věta není ukázkou šťastné stylizace. Vadí v ní některé drobnosti slovosledné, vadí v ní nevhodné opakování podstatného jména *dobu*, ale nejvíce ze všeho v ní vadí časové určení **v době největší vnímavosti a ovlivnitelnosti jejich bytostí**. Je to těžkopádná nominální konstrukce, jaká češtině nehová, a situaci tu ztěžuje ještě to, že ze dvou souřadných substantiv, spojených spojkou **a** a opatřených společným přívlastkem podřadným, vyjadřuje první schopnost aktivní a druhé schopnost pasivní. Zkusme nápravu, kterou jsme doporučili, a nahraďme nominální určení vhodnou větou vedlejší. S touto změnou a s malými úpravami jinými se dostáváme k tomuto znění: **Generace znamená společenskou skupinu lidí žijících a působících v téže době, kteří byli ztvárňováni týmiž poměry fyzickými i duchovními**

právě tehdy, kdy jejich bytosti byly nejnámavější a nejvíce podléhaly vlivům. Doufám, že mi čtenáři přisvědčí, že se tu změna nominální konstrukce ve větu vedlejší osvědčila a že učinila naši větu plynulejší a její obsah hned na první pohled jasnější. To je pravá funkce větného (a tudíž slovesného) vyjadřování vedlejších určení v češtině.

věta a její aktuální členění

Na rozdíl mezi jazykovým systémem a významovou výstavbou jsem upozornil hned na počátku svých výkladů a prakticky jsme se o něm jasně přesvědčili, když jsme se obírali věcným obsahem jazykového pojmenování. Poznali jsme tehdy, že se tu rozdíl jazykového systému a významové výstavby jeví rozdílem mezi obecnou představou, kterou znamená jazykové pojmenování stojící samo o sobě a nezapojené do větné souvislosti, a představou individuální, kterou jazykové pojmenování zpravidla označuje v konkrétní promluvě. Vzpomeňte si jen na výklad o slovu **dům**, které samo o sobě znamená dům obecně, ale v konkrétní promluvě určitý dům, o kterém právě mluvíme. Ve svém zkoumání jsme se nyní dostali od jazykového pojmenování ke druhému hlavnímu pilíři promluvy, k větné konstrukci. I v této oblasti se hned na počátku setkáváme s náznorným dokladem rozdílu mezi jazykovým systémem a významovou výstavbou. Běží o rozdíl mezi mluvnickou stavbou věty a jejím aktuálním členěním. Mluvnická stavba věty se opírá, jak již víme, o podmět a přísudek. Při aktuálním členění věty se naproti tomu rozeznávají dvě jiné základní části věty. Víme již z dřívějších výkladů, že větou vyjadřuje mluvčí svůj aktuální postoj k nějaké skutečnosti. Znamená to, že se ve větě o něčem něco říká. Abychom správně porozuměli tomu, co mluvčí porašenou větou míní, musíme jasně rozeznat, o čem

mluví a co o tom říká. Tím jsou dány základní části věty ze stanoviska její významové výstavby. Věta jako vytváření aktuálního postoje k nějaké skutečnosti je výpovědí, a proto nazýváme to, o čem se ve větě něco říká, základem výpovědi, a to, co se o tom říká, jádrem výpovědi. Základ výpovědi se může shodovat s mluvnickým podmětem a jádro výpovědi s mluvnickým přísudkem, ale nemusí tomu tak být. Mysleme si třeba, že děti čekají tatínka. Když se ozvou kroky a vyhlédnutím se zjistí, že přichází je opravdu čekáný otec, vyjádří se tato skutečnost větou: **Tatínek už jde!** Situace může být však jiná. Děti tatínka nečekají, a když se ozvou něčí kroky, zvědavě vyhlédnou, kdo ten nečekáný přichází je. Zjistí se, že je to tatínek, a výsledek se vyjádří větou: **To jde tatínek!** V obou právě uvedených větách je mluvnická stavba v základě tatáž: Podmětem je tam podstatné jméno **tatínek** a přísudkem určité sloveso **jde**. Různá situační souvislost však vede k tomu, že významová výstavba věty je pokaždé jiná. V prvním případě je příchod tatínkův něčím, s čím se počítá, a věta **Tatínek už jde!** vyjadřuje, že se čekáný příchod uskutečňuje. Proto je v této větě základem výpovědi podstatné jméno **tatínek** a jádrem výpovědi slovesný výraz **už jde**. Mluvnická stavba věty se tu shoduje s její významovou výstavbou. Mluvnický podmět je spolu též základem výpovědi a mluvnický přísudek jádrem výpovědi. V druhém případě, který jsme uvedli, s otcovým příchodem se nepočítá. Skutečnost, od níž se vychází, je něčí příchod, který děti sluchem postřehly, a to, k čemu se dochází, je poznání, že nečekáný přichází je tatínek. Tím je dána významová výstavba věty **To jde tatínek!** Základem výpovědi je tu slovesný výraz **to jde** a jádrem výpovědi podstatné jméno **tatínek**. Jak je vidět, významová stavba věty se v tomto případě neshoduje s její mluvnickou stavbou. Mluvnický podmět tu není základem výpovědi, jako ve větě prvé, nýbrž jádrem výpovědi, a mluvnický přísudek je tu základem výpovědi a nikoli jejím jádrem.

Pro povahu promluvy a tím také pro dojem, ať zamýšlený nebo nezamýšlený, jímž promluva působí, je svrchovaně důležitý pořad, v němž jdou základ výpovědi a jádro výpovědi ve větě za sebou. Jednotlivé jejich členy, zejména členy okrajové, leckdy se prolétají, ale v případech normálních je zpravidla zcela zřejmé, zdali je těžiště základu výpovědi nebo jejího jádra v první, přední části věty či v části druhé, zadní. Podle toho rozeznáváme dva typy aktuálního členění větného. Někdy se nejdříve uvádí základ výpovědi a pak teprve její jádro, takže se vychází od toho, co je známé nebo co je alespoň nasnadě, a postupuje se k tomu, co se o tom říká nového. Je to postup přirozený a umožňuje posluchači, aby snadno a hladce porozuměl pronášené promluvě. Protože se při tomto pořadu dbá na potřeby posluchačovy, říkáme mu pořad objektivní. Opakem je pořad, při kterém se nejdříve uvádí jádro výpovědi, tedy to, co se říká nového, a pak teprve, jakoby k dodatečnému vysvětlení, její základ. Mluví tu nedbá na to, že posluchač třeba zpočátku ani neví, oč jde, a dává se zcela strhnout věcí, která se jemu samotnému zdá nejdůležitější. Proto takovému pořadu říkáme pořad subjektivní. Příkladem pořadu objektivního nám mohou být obě věty, kterými jsme se blíže zabývali v odstavci předešlém. Příklad pořadu subjektivního získáme přeměnou druhé věty ve větu, která nečekaný příchod otcův oznamuje s překvapením, ať radostným nebo neradostným: **Tatínek jde!**

Pořadem objektivním se vyznačují promluvy klidné, málo zčežené citem. Je to typický pořad v klidném konstatování, v klidném vyprávění a v klidném výkladu, a tím také normální pořad vět oznamovacích. Subjektivní pořad je ve větě oznamovací nečím výjimečným a dodává jí rázu vzrušeného. Rozdíl obou pořadů byl již shora doložen oběma větami, kterými děti mohou hlásit nečekaný příchod otcův. O různém účinku obou pořadů ve větách oznamovacích se můžeme ovšem snadno přesvědčit i ve

výtvorech literárních. Stačí postavit proti sobě vyprávěcí pasáž z lidové pohádky, jejíž klidný tok je napořád nesen oznamovacími větami s pořadem objektivním, a baladicky vzrušené vyprávění moderního autora, laděné oznamovacími větami s pořadem subjektivním. Zde je úryvek z lidové pohádky: **A za malou chvíli přinesli Jiříkovi každý jednu tykvici plnou vody: v jedné tykvici byla živá voda, v druhé mrtvá. Jiřík byl rád, že se mu tak dobře pošťestilo, a pospíchal k zámku. Kraj lesa viděl od jedle k jedli rozepjatou pavučinu, prostřed pavučiny seděl velký pavouk, cucal mouchu. Jiřík vzal tykvici s mrtvou vodou, postříkal pavouka, a pavouk se svalil na zem jako zralá višně, byl mrtev. Potom postříkal mouchu z druhé tykvice živou vodou, a moucha začala sebou házet, vyškřábala se z pavučiny ven a fukl do povětří. Zcela jinak znějí tyto úryvky z moderního českého prozaika: **Zavřel se chrám za ženou vycházející, zavřel se před mužem přicházejícím. Rozpačité tu stál Šimon Vlk . . . Otevřen dosud byl dům, do něhož šla. Studeně z dálky již černal se vchod, jako by odpuditi chtěl anděla strážce . . . Nemusi přece v hanbě umřítí Eva. Dlouho Bůh čeká, nemůže dopustiti, aby snad navždy pozbyla Eva své záře. Mocně však bránil se duch.** Příkladové úryvky byly vybrány pokaždé z prostředka vyprávění. Má to svůj dobrý důvod, neboť první věta mívá ve vyprávění výjimečné místo, pokud jde o aktuální členění. Jestliže vyprávění nenavazuje svým obsahem na něco, co předcházelo, a nezačíná-li vyprávěč ani o sobě, není vlastně na počátku vyprávění nic ani známo, ani nasnadě. V pořadu přísně objektivním by se tedy takové vyprávění mělo začínat tak, jak se někdy začínají pohádky: **Byl jeden král a byl tak rozumný, že i všem živočichům rozuměl, co si povídali.** Takový začátek připadá ovšem vyprávěči často příliš vleklý a těžkopádný. Proto se zpravidla vpadá raději hned do plného vyprávění, a to tím, že se předjímá jako něco známého buď přímo osoba hrdinova nebo nějaká okolnost s ní souvisící a klade se hned na po-**

čátek první věty. Toto vyšínutí z pořadu přísně objektivního je věc na začátku vyprávění tak obvyklá, že se s ní shledáme i v pohádkách, pro které je jinak pořad objektivní v částech vyprávěcích zcela typický. Jako příklad uvádím z nich tyto dvě počáteční věty: **Libor byl jediný syn chudé vdovy. V jednom městě bydlili rodičové a měli tři dcery.** Když takto podléhají touze, aby se začínalo s vyprávěním bez okolků, často samy pohádky, nemůžeme se divit, že u vyprávění s cíli sebevědomějšími je tomu tak napořád. Zde jsou na doklad toho začáteční věty z několika českých moderních povídek: **Krajina byla připravená tichem, aby přijala netvora. (Nádraží se stalo slavným na okamžik).** – **Jony byl nalezenec. (Matka jej jako třídenní robě pohodila ke dveřím kostelním, aby se s ním už nikdy neshledala.)** – **Slunce již stálo na nebi a sirény parníků houkaly na Dunaji, když se opičkář Jan probudil. (Vylezl zpod překoceného nákladního člunu, který zde na pisku čekal na opravu, a sešel dolů k vodě, aby se umyl.)**

Oznamovací věty jsou nejdůležitější materiál při stavbě vyprávění i výkladu, ale není to jediný typ vět, který máme v jazyku. Jsou kromě nich i typy jiné a o těch už neplatí, co jsme řekli o aktuálním členění vět oznamovacích. Musíme se stručně zmínit i o nich, abychom příliš neubírali z bohaté rozmanitosti jazyka. Zcela jinak nežli věty oznamovací se v otázce aktuálního členění chovají věty výzvové. Jsou to věty, kterými vybízíme posluchače k nějakému konání, buď aby odpověděl na to, nač se ptáme (věty tázací), nebo aby jednal podle našeho příkazu nebo žádosti (věty rozkazovací). Z vět tázacích jsou otázky doplňovací, kterými se ptáme na neznámou část skutečnosti jinak známé, napořád stavěny podle zásad pořadu subjektivního. Počínají se tázacím zájmenem nebo tázacím příslovcem, které funguje jako jádro výpovědi, kdežto ostatek věty vyjadřuje základ výpovědi. Že tomu tak je, ukazuje se tím, že ve větné výpovědi na takovou otázku odpovídá jádro výpovědi právě táza-

címu zájmenu nebo tázacímu příslovci, kterým se počíná otázka. Tak na otázku **Kdo to jde?** lze odpovědět větou: **To jde tatínek** a na otázku **Kam půjde tatínek?** větou: **Tatínek teď půjde na procházku.** Otázky zjišťovací, kterými se chceme přesvědčit, zdali skutečnost, kterou máme na mysli jako možnou, odpovídá pravdě či nikoli, jsou zpravidla stavěny podobně. Počínají se obyčejně určitým slovesem, které ve větné odpovědi je částí nejdůležitější, protože na jeho tvaru kladném nebo záporném závisí význam odpovědi. K otázce **Půjde teď tatínek na procházku?** lze odpovědět buď kladně **Ano, tatínek teď půjde na procházku,** nebo záporně **Ne, tatínek teď nepůjde na procházku.** Otázku zjišťovací můžeme však utvořit i tak, že hlavní důraz není na slovese, nýbrž na jiné části věty. Potom nestává tato část na počátku otázky, jako když je hlavní důraz na slovese, nýbrž na jejím konci a ve větné odpovědi záporné se může popřít buď sloveso nebo přímo nebo nepřímo ta část otázky, na které je důraz. Můžeme se například ptát **To s vámi půjde Míla?** a záporná odpověď může znít buď **Ne, Míla s námi nepůjde** nebo **Ne, s námi půjde Vlasta.** Podobně na otázku **Tatínek teď půjde na procházku?** můžeme záporně odpovědět buď větou **Ne, tatínek teď nepůjde na procházku** nebo větou **Ne, tatínek teď půjde na návštěvu.** Jak je vidět, staví se zjišťovací otázka v takových případech podle zásady pořadu objektivního.

Věty rozkazovací se aktuálním členěním podobají otázkám zjišťovacím. Zpravidla se počínají důrazným slovem, v němž se soustřeďuje výzva: **Pojď sem! Sem pojď! Nechoď tam! Najdi mi tu knihu!** Jejich stavba potom odpovídá pořadu subjektivnímu. Jsou však možné také věty rozkazovací stavěné pořadem objektivním. Je to úchylka od pravidla a má vždy svůj vlastní význam. Proti prostému příkazu **Nechoď tam!** zní věta **Tam nechoď!** spíše jako důtklivé varování a proti příkazu **Najdi mi tu knihu!** působí věta **Tu knihu mi najdi!** spíše jako

naléhavé připomenutí nebo vybidnutí. Když však uijeme při objektivním pořadu místo způsobu rozkazovacího v stejném smyslu oznamovacího způsobu času budoucího, vyjádříme tím příkaz zabarvený hrozivě: **Tam nepůjdeš! Tu knihu mi najdeš!**

Stejnou funkčně významovou rozmanitost v aktuálním členění jako u vět výzvolných nalézáme u vět expresivních, to jest u vět, kterými vyjadřujeme údiv ze skutečnosti pociťované jako silně libá nebo silně nelibá (věty zvolací) nebo vyslovujeme přání, aby se skutečnost pomyslná stala nebo nestala skutečností opravdovou (věty přací). Věty přací jsou obvykle stavěny tak, že se počínají spojkou, např. spojkou **kéž** nebo **kdyby**, a že ostatek věty je sestaven v pořádku objektivním. Např. **Kdyby mi alespoň napsal, že to došlo! Kéž by se z toho všeho dostal bez pohromy!** Věty zvolací se liší podle toho, mají-li podobu vět oznamovacích či podobu vět tázacích. V prvním případě se řídí ve svém aktuálním členění podobnými pravidly jako věty oznamovací. Např.: **To je nádherný zpěv!** (důrazná část: **nádherný zpěv**). **Kostel už chytá!** (důrazná část: **kostel**). V případě druhém je možný také obojí pořad, ale významový rozdíl mezi nimi je tlumen tím, že se věta vždycky počíná slovem tázacím, např. **Jaký nádherný zpěv to je!** **Jaký je to nádherný zpěv!** V podrobnostech dalo by se i u vět expresivních zjistit leccos zajímavého, ale pro naši potřebu stačí to, co už bylo vyloženo. Jistě se mi podařilo pozorného čtenáře tím přesvědčit o zajímavosti a důležitosti jazykových jevů, které shrnujeme pod název aktuálního členění větného.

aktuální členění větné a sloh

Prostý a jasný sloh výkladový, který jsme učinili v této knížce středem své pozornosti, vyžaduje především, jak už víme, dvou věcí: přiléhavého ozna-

čování našich představ a jasné a plynulé formulace našeho mínění ve větě. Z těchto obou činitelů jsme promluvili o prvním, o vhodné volbě výrazů, již shora při výkladech o jazykovém pojmenování. Kapitola o aktuálním členění větném se nám dostal na obzor činitel druhý, jasná a plynulá stavba věty. Je to problém důležitý, jemuž je nutno věnovat bedlivou pozornost. Nejde při něm o větu samu o sobě, o větný vzorec, který je částí jazykového systému, nýbrž o větu v souvislosti situační a promluvové, o větu jako část jazykového projevu. Hodnotou, o větu jako část jazykového projevu. Hodnotou, o niž nám půjde, nebude mluvnická správnost věty, nýbrž její dobrá významová výstavba. Ta musí směřovat, jak jsme již řekli, k větě jasné a plynulé. Zárukou, že k ní lze dojít, je nám věta, k níž se dopracovala moderní česká próza. Prostá a jasná věta, která je jejím velikým výbojem, je ovšem ještě skoro napařád výsadou krásné literatury a vybrané žurnalistiky a jen výjimečně pronikla do slohu odborného. Tím více práce je třeba, aby se stala obecným majetkem alespoň všech těch, kdo si činí nárok na pyšný název lidí vzdělaných. Musí tu pomoci školy i úsilí jednotlivců a cesta ke konečnému cíli vede přes poznání, oč se opírá stavba prosté a jasné věty a které slohové vady jí překážejí. Mnoho se o tom dovíme, když si to, co bylo v předešlé kapitole obecně vyloženo o aktuálním členění věty, proměníme v konkrétní slohové poučky.

V předešlé kapitole byla už také vyřčena hlavní zásada, z níž lze odvodit požadavky ostatní. Bylo tam řečeno, že správné porozumění větě vyžaduje, abychom jasně rozeznali, o čem se v ní mluví a co se o tom říká. První speciální poučka, která vyplývá z této hlavní zásady, záleží v požadavku, aby každý samostatný větný celek obsahoval jen jednu myšlenku, která se svou závažností projevuje jako výpovědní jádro. Čeština, alespoň čeština v dnešním stupni slohové vypracovanosti, stěží dopouští, aby se v ní naráz vyslovovaly celé uzly myšlenek. Vyžaduje, aby se myšlenková nit nejdřív roz-

motala a rozstříhala na úseky, které lze vyjadřovací aktem lehce zvládnout. Požadavek jedině kontextově závažné myšlenky, jediného výpovědního jádra, platí nejen pro věty jednoduché, nýbrž i pro každé spojení hlavní věty s rozvádějícími větami vedlejšími. Lze říci, že k jasnému slohu výkladovému dospějeme v češtině především tím, že budeme pokud možno užívat vět jednoduchých i po stránce významové a takových souvětí, v nichž věty vedlejší prostě jen rozvádějí obsah věty hlavní nebo jej doplňují nutnými vysvětlivkami. Nesmíme do věty vedlejší (a ovšem ani do žádného vedlejšího určení nevětného) vměštnávat myšlenku, která svou kontextovou závažností budí podezření, že jde o druhotné výpovědní jádro téhož větného celku. Nedbá-li se toho, vznikají větné útvary, jejichž smysl posluchač nebo čtenář těžce zvládne, i když jde třeba o věci, které lze samy o sobě lehce pochopit. Smyslem až k nejasnosti přepěchané periody nejsou ovšem známkou dobrého výkladového slohu, neboť nemůžeme uznat za dobrý žádný výkladový sloh, který pracuje s větami, jimž porozumíme teprve po několikerém přečtení, a to nikoli pro potíže věcné, nýbrž jen pro nejasnou stylizaci.

Dokladů na větné útvary, které se prohřešují proti požadavku jediného výpovědního jádra, můžeme v naší odborné literatuře nasbírat plné hrsti. Poslouží nám třeba věta z péra uznaného odborníka, kterou jsem našel v pojednání vyšlém v druhém desetiletí po světové válce. Zní takto: **Bylo důležité, že se po Lipanech východiskem staly nikoli jižní, tábořské Čechy, které se k tomu méně hodily jak svým radikalismem, jenž po katastrofě polních vojsk byl tím méně schopen ovládnouti celkovou situaci nežli dříve, za války husitské, dokud byl v plné své moci, tak poměrnou svou roztržštěností, majíce mocné soupeře, územně pronikající v jejich državu, na jihu v největším magnátovi českém, v Oldřichovi z Rožmberka, a na západě v pevně organizovaném landfridu plzeňském, nýbrž že tímto základem nových utrakvistických Čech byly Če-**

chy východní, nábožensky kompaktnější a soustředěnější. (Tam strana sirotčí...). Nemusím jistě ani nabízet sázku, že žádný čtenář nebude s to, aby opakoval zpaměti správně obsah této komplikované periody hned po prvním přečtení. Příčina je na bíledni. Uvedený větný útvar obsahuje mimo výpověď základní (**Bylo důležité, že se po Lipanech východiskem staly nikoli jižní tábořské Čechy, nýbrž že tímto základem nových utrakvistických Čech byly Čechy východní**) ve svých vedlejších určeních, nevětných i větných, ještě celou hromádku výpovědí druhotných a všechny tyto různé výpovědi jsou do sebe navzájem zaklíněny tak, že luštění jejich vzájemných vztahů a správného smyslu vyžaduje hezkou chvíli. Že se periodě těžko rozumí nikoli pro potíže věcné, nýbrž pro nepřehlednou stylizaci, se dá snadno dokázat konfrontací znění původního se zněním přestylovaným tak, aby každá výpověď byla podle zásady shora prohlášené vyjádřena pokud možno samostatným větným celkem. Znění tímto způsobem přestylované může vyhlížet např. takto: **Bylo důležité, že se po Lipanech staly východiskem nikoli jižní, tábořské Čechy, nýbrž že tímto základem nových utrakvistických Čech byly Čechy východní. Nemohlo být pochyby, že se jižní Čechy k takovému úkolu hodily méně, a příčiny toho byly dvě. Jejich radikalismus nedovedl ovládnout celkovou situaci ani dříve za války husitské, dokud byl v plné své moci, a byl toho schopen tím méně nyní po katastrofě polních vojsk. Mimo to byly jižní Čechy poměrně roztržštěné, neboť měly mocné soupeře, kteří územně pronikali jejich državu, na jihu největšího magnáta Oldřicha z Rožmberka a na západě pevně organizovaný landfrid plzeňský. Čechy východní byly nábožensky kompaktnější a soustředěnější. (Tam strana sirotčí...).** Požadavky další se týkají už přímo podrobností aktuálního členění větného. Běží o tři věci, které vlastně neleží v téže rovině. Musíme dbát o to, aby výpovědní základ věty byl zřejmý a vyplýval přímo a jasně ze souvislosti situační a promluvové,

a to se v jádře týká významové výstavby většího promluvového celku, odstavce. Musíme dále pečovat, aby výpovědní základ a výpovědní jádro byly ve větě správně rozděleny a byly od sebe odděleny s dostatečnou zřetelností, a aby části věty vyjadřující výpovědní základ a výpovědní jádro následovaly po sobě, není-li dostatečného důvodu k seřazení jinému, tak, jak toho vyžaduje tzv. objektivní pořad. To dvoje se zase týká významové výstavby věty samé. O každém z těchto požadavků musíme pojednat zvlášť, a pokud bude třeba, doložit jej příklady.

Požadavek zřejmého a ze souvislosti jasně vyplývajícího výpovědního základu se týká, jak již bylo řečeno, významové výstavby odstavce. Odstavec, má-li být stavěn organicky, musí mít společné základní téma, ať to je téma v jeho mezích stálé nebo téma, které se v něm vyvíjí nebo rozvíjí. Toto základní téma odstavce se ovšem nemusí projevovat v každé jeho větě jako aktuální základ výpovědi. Mohou být v odstavci věty, které svým výpovědním základem od obecného tématu odstavce vybočují. Jejich výpovědní základ musí však být s obecným tématem odstavce spřízněn a z něho vyplývat, a když to spojení není na první pohled patrné již z obsahu, musí být zvlášť slovně vyjádřeno. Mimo to se musí obecné téma zpravidla výslovně opět objevit, jakmile se k němu souvislost po odbočující větě nebo odbočujících větách znovu vrací. Je to požadavek zcela přirozený a vyhovuje mu bez nesnází i prostý sloh našich pohádek. Všimněme si např. těchto několika vět, které názorně ukazují, co bylo právě vyloženo: **Potom dál už musil Jiřík pěšky. Šel dlouho, dlouho lesem, a když konečně z lesa vycházel, viděl před sebou daleké široké moře. Na břehu moře dva rybáři spolu se hádali. Chytili velikou zlatou rybu do sítě, a každý chtěl ji mít sobě sám. „Má je síť, má je ryba!“ – A druhý na to: „Málo by ti tvoje síť byla platná, kdyby mé lodi a mé pomoci nebylo.“ – „Až podruhé zas takovou chytime, bude tvá.“ –**

„Ne tak. Ty na druhou počkej a tuhle mi dej.“ – „Já vás porovnam,“ povídá Jiřík. „Prodejte mi tu rybu, dobře vám ji zaplatím, a peníze rozdělte mezi sebou na polovic.“ Společným základním tématem celého úryvku je Jiřík. Ten je základem výpovědi prvních dvou větných celků, z nichž v prvním se výslovně uvádí a v druhém vyzumívá. V třetím větném celku se od tohoto společného základního tématu odbočuje a základem výpovědi dalších větných celků se stávají dva rybáři, a to buď společně nebo střídavě vždy jeden z nich. Odbočení k novému výpovědnímu základu je tu provedeno zkráceně. Odbočení plně vyjádřené, nezkrácené, by znělo takto: **Na břehu moře byli dva rybáři a ti se spolu hádali.** Jak je vidět, stává se tu novým základem výpovědi nejdříve určení **na břehu moře**, které jasně vyplývá z výpovědního jádra věty předešlé, a k němu se připíná jako výpovědní jádro označení **dva rybáři**. Toto označení se však samo hned zase stává výpovědním základem (v zkráceném znění se to provádí naráz slohovým předjetím) a při tomto výpovědním základu pak vyprávění zůstává, až je prozatímně vyřízen. Potom se hned opět vynořuje společné základní téma úryvku, a protože je to po odbočce stavěné na jiném základu výpovědi, je výslovně uvedeno (**povídá Jiřík**). To vše je zcela běžné každému dobrému vypravěči, i když je to vypravěč necvičený. Přesto se však u nás na tyto samozřejmé věci při psaní článků a pojednání někdy zapomíná. Autoři bývají tak zabráněni do svého hlavního tématu, že jim ani nepřijde na mysl, aby je po odbočujících větách znovu výslovně uvedli. Tato chyba se však vždycky snadno zjistí a stejně snadno napraví. Obtížnějším úkolem bývá vyhovět požadavku, aby výpovědní základ a výpovědní jádro byly od sebe ve větě odděleny s dostatečnou zřetelností. Je nejlépe, když mezi oběma těmito základními členy významové výstavby větného celku je mezera vyplněná členy přechodními. Jsou to členy, které sice patří už do oblasti výpovědního jádra, ale jsou

ještě na jeho okraji a tvoří přechod k němu od výpovědního základu. Kde není o takovou mezeru mezi výpovědním základem a vlastním výpovědním jádrem postaráno, zakaluje se snadno průhlednost významové výstavby, zvláště když oba její základní členy jsou samy o sobě složité. Ukazuje to například toto souvětí vyňaté z kritického referátu: **Patří k podivnostem našeho divadelního návratu do minulosti, kdy velmi mnoho střízlivého a překonaného bylo vyhlášeno za hodnotu záchovnou, jak z něho vyšel naprázdno jeden z mála našich skutečných tvůrců, jejichž poznávacím znamením je pěst a její úder.** Autor tu zřejmě usiloval o znění výrazně zhuštěné a tomu obětoval jasnost a přehlednost. Vybudoval své souvětí tak, že jeho střed tvoří dvě dlouhé a obsažné věty vedlejší, z nichž první patří k základu výpovědi a druhá k jejímu jádru. Hranice mezi těmito základními členy významového celku se tím stala nevýraznou a aktuální členění se tak zakalilo, že málokdo porozumí souvětí již při prvním přečtení. Že naše diagnóza je správná, ukáže se úpravou původního textu, volenou tak, aby významová výstavba souvětí byla zřetelnější. Tuto úpravu můžeme provést různým způsobem. Uvádím troje možné znění. **Náš divadelní návrat do minulosti, při němž bylo velmi mnoho střízlivého a překonaného vyhlášováno za hodnotu záchovnou, se vyznačuje také tou podivností, že z něho vyšel naprázdno jeden z mála našich skutečných tvůrců, jejichž poznávacím znamením je pěst a její úder.** – **Patří k podivnostem našeho divadelního návratu do minulosti, že velmi mnoho střízlivého a překonaného bylo vyhlášováno za hodnotu záchovnou, a přitom že z něho vyšel naprázdno jeden z mála našich skutečných tvůrců, jejichž poznávacím znamením je pěst a její úder.** – **Při našem návratu do minulosti bylo velmi mnoho střízlivého a překonaného vyhlášováno za hodnotu záchovnou, a přitom ku podivu vyšel z něho naprázdno jeden z mála našich skutečných tvůrců, jejichž poznávacím znamením je pěst a její úder.**

Z těchto možností nechť si čtenář laskavě vybere podle své vlastní chuti. Doufám však, že každé z upravených znění je jasnější nežli text, z něhož jsme vyšli. To stačí pro náš důkaz.

Třetí a v této souvislosti poslední náš požadavek se týká rozložení výpovědního základu a výpovědního jádra podle zásady pořadu objektivního. Ta, jak víme, vyžaduje, aby výpovědní základ byl vyjádřen v první části větného celku, kdežto výpovědní jádro v části druhé. Nedbá-li se této zásady, dostává výkladový sloh (a ovšem i sloh vyprávěcí) zabarvení vzrušené. Viděli jsme to zřetelně, když jsme v minulé kapitole proti sobě postavili úryvek z lidové pohádky a úryvek z moderní české prózy výpravné. Když požadujeme, aby v prostém výkladu a v prostém vyprávění byl pořad slov i vět určován zásadou pořadu objektivního, neznamená to ovšem, že je nepřipustné, aby se někdy ve výkladu nebo vyprávění užívalo pořadu subjektivního a tím i slohu vzrušenějšího. Sloh vzrušený a stejně tak i sloh komplikovaný, který nedbá do písmene shora položeného požadavku průhledně stavěných vět a souvětí, jsou individuální slohové odrůdy, vyrůstající z osobních potřeb nebo osobních zálib nad průměrem, který je dán prostým slohem výkladovým. Mají-li však zůstat v mezích dobrého slohu, nesmějí ani tyto slohové odrůdy zcela nedbati zásad, které jsme stanovili pro sloh prostý. Na těch vždycky závisí jasná významová výstavba a to je vlastnost, bez níž si dobrý sloh nedovedeme představit.

hlavní úkoly pořádku slov

Pořádek slov neboli slovosled je jedním z nejnemnějších výrazových prostředků, které čeština má. Český slovosled není volný, jak se často říká, neboť nikdo, kdo chce dobře mluvit nebo psát česky,

si nemůže řadit slova ve větě libovolně, jak ho napadne. Je však velmi citlivý ke všem momentům, které mohou mít na něj vliv, a je proto velmi plastický. Tím se čeština pronikavě liší od neznámějších nám jazyků kulturních, němčiny, francouzštiny a angličtiny, neboť v těch je slovosled převahou ustálený, pevný, a to v němčině nejméně a v angličtině nejvíce. Srovnání s těmito jazyky nám také jasně ukazuje, které momenty nejvíce rozhodují o pořádku slov v češtině a které jsou tedy jeho hlavní úkoly.

Nezaujatému pozorovateli, který se dá vést tímto poučením, je zcela jasno, že nejhlavnější úkol českého slovosledu záleží v tom, aby pomáhal jasněmu aktuálnímu členění věty. Přitom – a to je druhý hlavní moment, který působí při utváření pořádku slov v češtině – bývá v řeči důrazné nebo vůbec nějak vzrušené často jiný slovosled nežli v řeči klidné. Ve větách oznamovacích, kterých je v řeči vždy nejvíce a v nichž se utváření slovosledu jasně projevuje, užívá se v řeči klidné napořád pořadu objektivního, kdežto v řeči důrazné je v nich možný pořad obojí podle toho, položí-li se důrazný člen věty na její konec nebo na její počátek. Stojí-li důrazný člen na konci věty, zůstává ve větách oznamovacích i v důrazné řeči v platnosti pořad objektivní, kdežto položíme-li důrazný člen na počátek věty, musíme užít zpravidla pořadu subjektivního.

Doložme si tyto příklady na oznamovací větě, jejímž obsahem je návštěva pana hraběte u nějaké rodiny o svatbě. Předpokládejme, že souvislost věty je taková, že svatba je základem výpovědi, protože už byla o ní řeč, a návštěva pana hraběte jako něco nového výpovědním jádrem. V řeči klidné utvoříme oznamovací větu s pořadem objektivním: **Na svatbu k nim přišel pan hrabě a povídal...** V řeči důrazné, vzrušené, máme buď oznamovací větu s důrazným členem na konci a s pořadem objektivním: **Na svatbu k nim přišel sám pan hrabě**, nebo oznamovací větu s důraz-

ným členem na počátku a pořadem subjektivním: **Sám pan hrabě k nim přišel na svatbu.** Důrazný člen věty může být někdy položen nikoli na poslední místo, nýbrž na místo předposlední. I v tomto případě zůstává v platnosti pořad objektivní, takže naše věta dostává toto znění: **Na svatbu k nim sám pan hrabě přišel.** Souvislost naší věty může být však jiná, nežli jsme shora řekli. Základem výpovědi může být pan hrabě, protože už o něm, jak předpokládáme, byla řeč, a věcí novou, tudíž výpovědním jádrem, může být jeho návštěva na svatbě. V tomto případě se nám objevuje věta v těchto čtyřech obměnách: **Pan hrabě k nim přišel na svatbu a povídal...** **Pan hrabě k nim přišel i na svatbu.** – **I na svatbu k nim pan hrabě přišel.** **Pan hrabě k nim i na svatbu přišel.** V obou případech – když je základem výpovědi svatba i když je základem výpovědi pan hrabě – může být pozornost mluvčího nebo pisatele tak zaměřena na situaci, která se obsahem věty vytváří, že zájem o člen věty, vyjadřující základ výpovědi, je zatlačován zájmem o přísudek, který je sice částí výpovědního jádra, ale není v jeho středu, nýbrž na okraji a tvoří přechod mezi oběma částmi výpovědi. V tomto případě dostávají naše věty znění, které má výrazné zbarvení epické: **Přišel k nim pan hrabě na svatbu (a povídal...).** **Přišel k nim na svatbu pan hrabě (a povídal...).** Také v tomto sestavení může být poslední člen věty zvláště zdůrazněn: **Přišel k nim na svatbu sám pan hrabě.** – **Přišel k nim pan hrabě i na svatbu.** Toto znění kreslí situaci zase trochu jinak. V první z obou vět je základem výpovědi příchod hostí na svatbu a jádrem důrazné konstatování, že k nim patřil také pan hrabě. V druhé větě jsou naproti tomu základem výpovědi návštěvy pana hraběte, kdežto v jádru výpovědi se s důrazem konstatuje, že jedna z návštěv byla dokonce o svatbě. Prohlédneme si ještě trochu těch dvanáct vět, které jsme právě uvedli. Vidíme na nich velmi dobře, s jakou pružností se český pořádek slov poddává

všem potřebám vyjadřovacím, a spolu též poznáváme, čím je tato pružnost umožňována. Je to především tím, že v češtině není ani pevně stanoven vzájemný pořad podmětu a přísudku, ani že v ní nemusí podmět a přísudek, ať jsou v jakémkoli postavení, následovat těsně za sebou. Ve větě o témže obsahu může být podle významového odstínu podmět před přísudkem (**pan hrabě přišel**) stejně jako přísudek před podmětem (**přišel pan hrabě**) a podle slovosledné situace mohou oba základní členy věty následovat těsně za sebou (**pan hrabě přišel – přišel pan hrabě**) nebo být odděleny (**pan hrabě k nim i na svatbu přišel – přišel k nim na svatbu sám pan hrabě**). Se stejnou proměnlivostí postavení a někdy také se stejnou odlučitelností se setkáváme v češtině i u jiných členů věty. Tak například souřadný přívlastek, který jinak stojí před svým podstatným jménem, stává pro důraz za ním. To všechno jsou možnosti, které třeba němčina, francouzština a angličtina buď vůbec nemají, nebo které mají po ruce v míře daleko menší než čeština.

Aktuální členění věty a rozdíl mezi vyjadřováním klidným a důrazným nejsou ovšem jediní činitelé, kteří určují utváření českého slovosledu, třebaže při tom mají vliv největší. Pořádek slov v češtině je výsledek souhry i soutěžení celé řady činitelů, mezi nimiž je arci charakteristické odstupňování v síle a důležitosti. Tato kvantitativní stránka v působení jednotlivých činitelů je stejně důležitým kořenem svébytnosti českého pořádku slov jako stránka kvalitativní, to jest způsob, kterým se toto působení projevuje. Zřetelně se to jeví v úloze momentu gramatického, který záleží v tom, že postavení větného členu určuje jeho gramatická funkce ve větě. Tento moment je např. v angličtině nejdůležitějším činitelem slovosledným, kdežto v češtině mu přísluší proti činitelům hlavním jen úloha vedlejší. Moment gramatický vede jednak k slovosledu ustálenému, jednak k slovosledu obvyklému, který můžeme nazývat také slovosledem

neutrálním. Slovosled ustálený znamená, že člen, o který jde, má podle své gramatické funkce ve větě vždy totéž místo. Tak se například klade apozice neboli přístavek vždycky za slovo, které určuje: **Jiřík, král český, a Matyáš, král uherský, sešli se u Vilímova, aby osobně ujednali mír**. Slovosled obvyklý neboli neutrální se projevuje tím, že člen, o který jde, má ve větě podle své gramatické funkce jisté místo vždycky, když jiný činitel slovosledný nezpůsobí v jeho pozici změnu. S takovým obvyklým místem ve větě se setkáváme třeba u souřadného přívlastku. Ten, jak bylo již shora řečeno, stává zpravidla před podstatným jménem, které určuje, ale mohou nastat příčiny, například důrazné vytčení, pro které je třeba jej položit za podstatné jméno. S momentem gramatickým je ve svém působení na slovosled těsně spjat moment členské sounáležitosti. Silou, s níž jsou k sobě pojeny dva členy věty, je dána možnost nebo nemožnost, aby byly od sebe odděleny členy jinými. Viděli jsme již shora, že podmět a přísudek mohou být v češtině od sebe odděleny celou řadou jiných členů věty, takže i v delší větě může stát podmět na samém počátku a přísudek na samém konci nebo naopak. To je věc, která je v některých jiných jazycích zhora nemožná. Naproti tomu je v češtině pořadný přívlastek v druhém pádě tak těsně spjat s podstatným jménem, které určuje, že mezi ně není možno (jak tomu bývá zase v některých jiných jazycích) vsunout určení jiné. Není tedy možno ve větě **Příjezd papežského legáta do naší země byl velkou událostí** položit za podstatné jméno **příjezd** napřed určení **do naší země** a pak teprve přívlastek v druhém pádě **papežského legáta**.

Velmi charakteristicky utváří pořádek slov v české větě třetí z vedlejších činitelů slovosledných, kteří se v češtině uplatňují, moment rytmický. Jeho působení se projevuje tím, že se slova nepřizvučná, zejména příklonky (např. **se, si, mě, mi, tě, ti, ho, mu, jim, je, jich, by** atp.), kladou zpravidla hned

za první přízvuchý člen věty, a to i tehdy, když se tím znatelně vzdalují od slov, ke kterým svým významem patří. Velmi zřetelně se to jeví například ve větě **Od té doby se ho král nikdy už na nic neptal**, v níž jsou příklonné tvary zájmenné **se a ho** působením momentu rytmického odděleny od slovesa **neptal** celou řadou slov jiných. Moment rytmický se v základě týká výslovnosti, a proto se nemůžeme divit, že se jeho vliv napořád projevuje ve všední řeči hovorové, jejíž vlastní formou je forma mluvená. V jazyku psaném, zejména při vyjadřování složitých myšlenkových celků, působivá v pořadí slov proti momentu rytmickému moment členské sounáležitosti a projevuje se v něm proto leckdy snaha neodtrhávat zvláště zájmena zratná **se, si** od sloves, k nimž patří, a kláští je za ně. Dnes ovšem je příkazem dobrého slohu dbát momentu rytmického při skladbě vět, není-li vážného důvodu pro pořad jiný, i v dílech literárních, a proto se u dobrých stylistů řeší rozpor mezi momentem rytmickým a členskou sounáležitostí téměř napořád ve prospěch momentu rytmického. V starších dobách však tomu tak vždycky nebývalo a i u takových skvělých autorů, jakými byli Palacký a Erben, býval zmíněný rozpor řešen ve prospěch členské sounáležitosti. Ukazuje to například tato věta z Palackého: **Vše se hemží, křik a hřmot vzmáhá se vůkol, zmatek posedl zástupy, vozové vytrhují se z řádův a rozcházejí se, jezdci rozptylují se po tlupách a předjíždějí jeden druhého, ale vše směrem nazad a nikoliv kupředu**. V přetlumočení do dnešního slohu by tato monumentální věta zněla asi takto: **Vše se hemží, křik a hřmot se vzmáhají vůkol, zmatek zachvátil zástupy, vozy se vytrhují z řad a rozjíždějí se, jezdci se po tlupách rozptylují a předjíždějí jeden druhého, ale vše směrem nazad a nikoliv kupředu**.

Rytmus, kterým se v české větě řídí postavení slov nepřizvuchých a příklonek, je rytmus založený na přízvuku, tedy rytmus přízvukový. Vedle rytmu přízvukového zasahá však do českého slovosledu

také rytmus rozměrový, jehož vliv záleží v tom, že se postavení členů větných nebo jejich částí určuje podle toho, jsou-li dlouhé, složité, těžké či krátké, jednoduché, lehké. Je třeba známo, že v dobrém slohu neobstojí příliš složitý přívlastek souřadný v obvyklém postavení před slovem, které určuje, nýbrž že musí být položen za toto slovo nebo rozdělen mezi oboje postavení. Takový přívlastek máme například ve větě: **Jak jsem ukázal ve své plným názvem již nahoře uvedené stati, nejde tu o zjevy náhodné, nýbrž o řetěz příčin a následků**. Tato věta zní jistě daleko lépe a přehledněji v tomto uspořádání: **Jak jsem ukázal ve své stati, uvedené plným názvem již nahoře, nejde tu o zjevy náhodné, nýbrž o řetěz příčin a následků**. Že běží opravdu o moment rytmu rozměrového, ukazuje skutečnost, že se tu slovosledná korektura stává zbytečnou nebo i nežádoucí, když je složitý přívlastek souřadný stojící před substantivem vyvážen složitým přívlastkem podřadným stojícím za substantivem. Tak je tomu například v tomto znění: **Jak jsem ukázal ve své plným názvem již nahoře uvedené stati o rozhodujících momentech ve vývoji hospodářském, nejde tu o zjevy náhodné, nýbrž o řetěz příčin a následků**. Naopak se zase dobrému slohu přičítá, aby v postavení koncovém, které je izolováno předcházející větou podřadnou nebo rozvitým výrazem nevětným, stál větňný člen příliš stručný. Náprava se tu dá pořídit buď tím, že se vhodnou přestavbou slovosledu odstraní stručný výraz, o který jde, ze svého koncového postavení nebo tím, že sice zůstane na svém místě, ale změnou slovosledu se zruší jeho izolovanost, nebo konečně tím, že se slovosled nechá beze změny a že se výraz pro své postavení příliš stručný prostě rozšíří přidáním vhodného slova nebo vhodných slov ve výraz rozměrnější. Nejdůležitější věci z toho, co jsme právě vyloučili, lze ukázat třeba na této větě: **Podívejme se, jak takový rozbor, který má naučit umění kritického pohledu a ocenění, vypadá**. S korekturou slovo-

slednou zní tato věta takto: **Podívejme se, jak vypadá takový rozbor, který má naučit umění kritického pohledu a ocenění.** Můžeme tu ovšem vystačit i bez korektury slovosledné s pouhým rozšířením koncového členu věty ve výraz rozvitý. Pak dostáváme toto znění: **Podívejme se, jak takový rozbor, který má naučit umění kritického pohledu a ocenění, doopravdy vypadá.** Jak ukazuje první z obou úprav, vykupuje se někdy formálně jasná a požadavkům rozměrového rytmu vyhovující stavba vět beze všeho drobnými a smysl nerušícími úchylkami v pořádku požadovaném aktuálním členěním. Uvedené příklady, myslím, nejen osvětlily způsob, kterým rozměrový rytmus působí na český pořádek slov, nýbrž ukázaly také, že moment rytmu rozměrového nemá v českém slovosledu platnost tak obecnou, jako moment rytmu přízvukového. Postavení příklonek je, jak jsme řekli, určováno v dnešní řeči hovorové i spisovné až na záměrné úchylky vždycky rytmem přízvukovým. Působení rytmu rozměrového závisí však na stylistické citlivosti pisatele. Není tedy rytmus rozměrový v českém slovosledu činitelem s platností obecnou, nýbrž jen činitelem s platností příležitostnou. Takových slovosledných činitelů s platností příležitostnou je v češtině, jako v každém kultivovaném jazyce, celá řádka a v pečlivém slohu je jich zapotřebí všech bedlivě dbát. Patří k nim třeba také moment stylistické jasnosti, který vyžaduje i v podrobnostech takového seřazení slov, aby nevznikla nejistota o jejich vzájemném vztahu a smyslu. Všimněme si například věty: **Bylo proto zcela přirozené, že se také jako vedoucí redaktor všech jejich požadavků energicky zastával.** Při prvním jejím čtení jsme jistě sváděni k tomu, abychom slova **všech jejich požadavků** považovali za začátek podřadného přívlastku ke slovu **redaktor**, a poznání, že tomu tak není a že slova ta patří k předmětu stojícímu u sloves **zastával**, jistě v nás nezbudí spokojenost se stylistou, který nás tak uvedl v omyl. Byl by se toho vyvaroval, kdyby byl slova

ve své větě seřadil takto: **Bylo proto zcela přirozené, že se také jako vedoucí redaktor energicky zastával všech jejich požadavků.** Moment stylistické jasnosti je velmi důležitým činitelem slovosledným v řeči psané už proto, že v ní nemůžeme smysl slov a vět podtrhávat přízvukem, pauzami a spádem a zabarvením hlasu. Poměr řeči psané a řeči mluvené musíme mít při stylizaci na paměti i jinak. Není dobrý sloh, který se špatně čte nahlas. Musíme proto dbát i v psané řeči mluvnosti i libozvučnosti. Také to jsou momenty, které se projevují v slovosledu, neboť nesmíme řadit k sobě slova, jejichž sousedstvím vzniká řada hlásek, která se těžko vyslovuje nebo nelibě zní. Pomoci tu může buď jiný výběr slov nebo jiné jejich seřazení. Příležitostným činitelem slovosledným je také zření k zvukové linii, jejíž nejvýznačnější složkou je intonace, výškový pohyb hlasu. Nejde tu ovšem o intonaci po její stránce funkční, významotvorné, kterou se liší např. otázka od tvrzení a tvrzení klidné od tvrzení vzrušeného a které platí v daném čase v mezích daného nářečí obecně, nýbrž po té její stránce, která je ryze osobní a esteticky samoučelná. Víme, že jeden mluví drsně a druhý hebce, víme, že se něco čte měkce a v splývavé linii a něco trhaně v ostrých úsecích. Tyto rozdíly nezávisí jen na výběru slov, nýbrž i na jejich seřazení. Všimněme si, jak může po té stránce působit změna v pořádku slov. V jedné z dřívějších kapitol jsme uvedli také tyto věty z vyprávění moderního českého prozaisty: **Otevřen dosud byl dům, do něhož šla. Studeně z dálky již černal se vchod, jako by odpuditi chtěl anděla strážce...** Jsou záměrně laděny tak, aby se zřetelně rozpadaly v daktylské úseky, které svým prudkým vrcholem a pomalým tempem budí náladu ponuře slavnostní. Přihlédneme-li blíže k prostředkům, kterými se toho dosahuje, poznáme, že přední úkol tu mají prostředky slovosledné, nezvyklý subjektivní pořad ve větách oznamovacích a kladení příklonek proti rytmickému principu slovoslednému

až na konec druhého úseku. Změňme pořádek slov po těchto dvou stránkách v slovosled obyčejný a nálada, kterou chtěl autor vzbudit zvukovou linií svých vět, rázem zmizí: **Dům, do něhož šla, byl dosud otevřen. Vchod se černal studeně již z dálky, jako by chtěl odpuditi strážného anděla.** Takovými věcmi se však dostáváme do oblasti osobitého slohu individuálního a pro ten již není obecně platných rad a upozornění, k nimž tato rozprava především směřuje.

vazby polovětné

Vedle vět a prostých členů větných mívají jazyky ve svém inventáři také vazby polovětné, které už nejsou skutečnými větami a nestaly se ještě ani prostými větnými členy. Ve výslovnosti tvoří obyčejně samostatný úsek jako skutečné věty, a protože se dají také snadno proměnit ve věty, říká se jim někdy větné zkratky. Řeč hovorová jich téměř neužívá, protože se raději vyjadřuje v plných větách, ale v řeči psané jsou to důležité prostředky vyjadřovací. Abychom poznali podstatu těchto polovětných vazeb, vzpomeňme si na to, co jsme řekli o větách dvojčlenných. Ve větě dvojčlenné se vždy něco o něčem říká a mluvnickým tvarem pro to, o čem se něco říká, je podmět, mluvnickým tvarem pro to, co se o tom říká, přísudek. Můžeme říci, že přísudek je mluvnické vyjádření vztahu, který se ve větě teprve vytváří, a naopak můžeme vazby vyjadřující vztah, který se ve větě teprve vytváří, nazvat přísudkovými. Vedle toho pracuje však jazyk zpravidla také se vztahy, které do věty přicházejí už jako něco hotového. Vazby vyjadřující takové vztahy můžeme nazývat v nejširším slova smyslu přívlaskovými, protože vlastní přívlastek je nejtýpější jejich ukázka. Rozdíl mezi vazbami přísudkovými a vazbami přívlaskovými ukazují například tyto věty: **Přinesli jí dvě krásné růže. Jed-**

na růže byla bílá, druhá byla tmavě červená. Bílá růže byla ještě zpola poupě, červená růže byla plně rozvitá. Všimněme si, jak je tu vyjádřen vztah mezi růžemi a jejich barvou. Zpočátku nevíme o barvě růží nic a teprve v druhé větě se říká, že jedna růže byla bílá a druhá červená. Touto větou se tedy teprve v jazyku vytváří vztah mezi růžemi a jejich barvou a vazba, kterou se to děje, je vazba přísudková (**byla bílá – byla červená**). V třetí větě se však tento vztah už chápe jako hotový a vyjadřuje se vazbou přívlaskovou (**bílá růže – červená růže**). Přísudek je, jak víme, pravidelný základ věty, kdežto vlastní přívlastek je pouhý větný člen. Mezi oběma těmito krajními póly jazykových vazeb leží vazby polovětné, které vyjadřují sice jako přísudek vztahy jazykově teprve vytvářené, ale tak, že tím nevzniká věta. Nejdůležitější z takových vazeb polovětných jsou v češtině apozice neboli přístavek a vazby přechodníkové. Apozice je polovětná vazba přísudková, kterou se nějaký výraz jmenný v jakékoli funkci větné určuje jiným výrazem jmenným, jenž je s prvním souřadný, tj. je v stejném pádě, a je k němu prostě přiřazen. Jmenným výrazem je tu obyčejně podstatné jméno, ale může jím být i jméno přídavné, příslovce, zájmeno, číslovka a také neurčitý způsob slovesný. Vztah mezi oběma výrazy, výrazem určovaným a výrazem určujícím, je vztah široké totožnosti, což znamená, že se oba výrazy označují za sobě rovné, ačkoli se rozsahem významu mezi sebou liší. Když má výraz určovaný širší rozsah nežli výraz určující, mluvíme o apozici vysvětlovací. Takovou máme např. ve větě: **Jeho dílo vyniká vzácnou u nás vlastností, (totiž) srdečným humorem.** Zvláštní druh apozice vysvětlovací je apozice výčetná, která určuje daný výraz jmenný tím, že vypočítává, co do jeho rozsahu patří. Tak je tomu třeba ve větě: **Všichni, běloši i domorodci, s napětím čekali, jak spor dopadne.** Kdežto při apozici vysvětlovací se představa širší specifikuje představou užší (**vzácná vlastnost – srdečný humor**),

označuje se při apozici zařadovací představa užší jako něco, co patří do kategorie označené představou širší. Z toho vyplývá, že převrácením výrazů spojených v apozici vysvětlovací vzniká apozice zařadovací. Doložit to můžeme obměnou věty shora uvedené: **Jeho dílo vyniká srdečným humorem, vlastností to u nás vzácnou.** Od apozice zařadovací vede jen krok k apozici hodnotící, která, jak již patrně z názvu, určuje výraz základní zařazením do kategorie znamenající hodnocení. Příkladem uvádím větu: **Sliboval mi hory doly a já, hlupák, mu věřila.** Některé stránky apozice hodnotící ukazují, že u této vazby funkce přísudková není tak silná jako u apozice vysvětlovací a zařadovací a že se tudíž apozice hodnotící blíží již k jmenné variaci, která základní výraz jen účinněji obměňuje, aniž k němu přidává určení v podstatě nové. Slůvka **totiž** a **to**, kterými se mohou uvádět apozice vysvětlovací a zařadovací, ukazují již sama sebou k přísudkové funkci těchto vazeb a k tomu, že je můžeme bez nesnázi proměnit ve skutečné věty: **Vzácnou u nás vlastností, to je srdečným humorem – srdečným humorem, to je vlastností u nás vzácnou.** Apozice hodnotící se naopak proti tomu uvádí zájmenem **takový** nebo (jde-li o osobu třetí) také zájmenem **ten** a tato zájmena nejsou známkou funkce přísudkové, která záleží v připojení něčeho nového, nýbrž ukazují k něčemu, co se může považovat za známé: **Já, takový hlupák, jsem mu věřila – ona, takový hlupák, mu věřila – ona, ten hlupák, mu věřila.**

A ještě něco. Obyčejná zařadovací apozice vyjadřuje určení, které se týká jen výrazu určovaného. Zařazení, které se takovou apozicí provádí, není nijak závislé přímo na aktuální situaci vyjádřené přísudkem a cítí se jako stálý znak určovaného výrazu. Ve větě **Radúz, královský princ z Magury, si vyjel na lov** máme zřetelný příklad takové apozice trvale zařadující, neboť původ prince Radúze není uváděn v žádný přímý vztah s tím, že si vyjel na lov. Někdy se však zařazení určovaného

výrazu do příslušné kategorie jevů uvádí v přímý vztah se situací vyjádřenou přísudkem a cítí se jako něco aktuálního. Takovou apozici aktuálně zařadující zjistíme snadno podle toho, že její obsah můžeme vyjádřit větou příslovečnou, která zřetelně vyjadřuje její vztah k přísudku. Vidíme to třeba na této větě: **Jeho smrt, zřejmá justiční vražda, hluboce pobouřila arabské domorodce.** Je pravda, že smrti, o které se tu mluví, přísluší z logického stanoviska označení **zřejmá justiční vražda** jako označení stálé, ale v uvedené větě je toto označení zřetelně v přímém vztahu k přísudku a pocituje se jako něco aktuálního, jako aktivní činitel v dané situaci. Jasně se to ukáže, když vyjádříme obsah apozice, jak jsme již řekli, větou příslovečnou: **Jeho smrt hluboce pobouřila arabské domorodce, protože to byla zřejmá justiční vražda.** Ve větě o princí Radúzovi můžeme (nutíme-li se do toho) zařadující apozici také nahradit vedlejší větou, ale jen větou vztažnou (**Radúz, jenž byl královský princ z Magury, vyjel si na lov**). Když se vrátíme s takovým poučením k apozici hodnotící, poznáme, že i ta může mít nádech aktuálnosti. Alespoň můžeme větu, které jsme užili za její příklad, proměnit stejně jako větu o justiční vraždě: **... a já, protože jsem takový hlupák, jsem mu věřila.**

Jak je vidět, je apozice ve svých jednotlivých druzích účinným prostředkem k stručnému vyjádření různých přísudkových vztahů, totožností, které nevyžadují, aby byly vyjádřeny plnou větou. Řeč hovorová užívá vyjadřovacích možností, které jsou tím dány, jen velmi střídavě a ve formě zcela jednoduché. Apozice aktuálně zařadující se v ní objevuje toliko jako odlesk vyjadřování knižního, zato apozice hodnotící je v ní pro svou emocionální výraznost vazbou oblíbenou. Řeč knižní se podle povahy slohu a osobnosti autora buď apozici vůbec vyhýbá nebo naopak využívá jejích služeb dovedně a umně. V slohu intelektuálním se apozicí velmi často propracovává základní výraz pojmově

nebo se alespoň zpřesňuje jeho slovní formulace, v řeči básnicky vzrušené se zase setkáváme zejména s apozicí hodnotící, která základní výraz prokresluje a dokresluje působivým obrazem. Osvětleme podle svého způsobu tyto typické případy hrstkou příkladů. Intelektuální typ apozice ukazují tyto věty vybrané namátkou z teoretického pojednání: **Tento ústřední, básnický subjekt je vždy po- cíťován v pozadí jako nositel dramatického děje, vlastní tvůrce jeho proporcionality, spádu a jed- noty. Tím splývá dekorace s jevištěm, ohraničeným místem významově nespécifikovaným, na němž se inscenace uskutečňuje. Nadešlo období zvýšené vitality, kvasu společenského i politického, dušev- ního i hospodářského. Dva duchovní proudy cha- rakterizují běh událostí v první polovici cinquecen- ta; revoluce ducha a estetiky a revoluce mravouky a náboženství.** Lze říci, že v intelektuální próze jsou zcela běžné apozice vysvětlovací, prostá i vý- četná, a apozice trvale zařadující. Hranice mezi těmito dvěma druhy apozice se někdy tratí, proto- že při propracování pojmovém i formulačním bývá významový rozsah výrazu určeného i výrazu určujícího zcela stejný. Také apozice aktuálně za- řadující se v intelektuální próze objevuje, jak do- svědčuje třeba tato věta: **Rudolf II., panovník čes- kému prostředí zcela cizí, nemůže být nijak srov- náván s Karlem IV.** Celkem však je tento typ apo- zice cizí českému povědomí jazykovému a tam, kde aktuálnost zařazení vystupuje s ostrou zřetelností, je v češtině daleko lépe užít místo zařadující apo- zice plné vazby větné. I věta, kterou jsme právě uvedli za příklad, zní lépe v takové větné úpravě: **Rudolf II. nemůže být nikterak srovnáván s Kar- lem IV., protože byl panovník českému prostředí zcela cizí.** Hodnotící apozici typu obrazného, s níž se zase setkáváme, jak bylo již řečeno, především v slohu tíhnoucím k básnické vzrušenosti, nalé- záme např. v těchto větách: **A tak, zcela ve stylu vlastního svého života, nevybíral si Jindřich Ho- řejší, tento pešák snu i umění, poslání snadné.**

Vítr, nedočkavý milenec, cuchal vlasy hezkých žen pod klobouky, rozčarovával jim oči, barvil líce a zneklidňoval pohyby. Také jmenné variace apozič- ního typu mají slohovou důležitost. Vznikají buď z hravosti nebo rozkochanosti výrazové nebo z po- třeby prudkého citu, ať hněvu nebo něžné odda- nosti, který se snaží hromaděním stejných nebo po- dobných výrazů vyjádřit svou intenzitu, a jsou-li samy sobě účelem, jsou znakem slohu buď hravě nebo vzníceně dekorativního; pěkným příkladem variací vznícených jsou vyzývající slova staré ma- riánské modlitby: **Zdravas královno, matko milo- srdenství, živote sladkosti!**

Vazby přechodníkové se shodují s apozicemi v tom, že to jsou také polovětné vazby přísudkové, ale po jiných stránkách se od nich výrazně liší. V češtině se vztahují vždycky jen k podmětu věty, jejich pří- sudkový ráz je zřetelnější a zejména to jsou výrazy nikoli jmenné, nýbrž v podstatě slovesné, třebaže je čítáme k slovesným výrazům jmenným. To pře- devším znamená, že jejich vztah k podmětu platí vždycky toliko pro danou souvislost větnou, že má tedy platnost aktuální a že se také ve svém ob- sahu tento vztah řídí obvyklou významovou oblastí slovesa. Vztah mezi apozicí a výrazem určeným jsme charakterizovali jako vztah široké totožnosti. U vazeb přechodníkových může jít také o vyjádření totožnosti (**být něco**), ale ve velké většině případů běží při nich o vztah jiný, o to, aby se podmětu věty přisoudila vazbou polovětnou činnost (**krá- četi**) nebo proces (**hníti**), stav (**ležeti, býti někde**), vlastnost (**být nějaký**) nebo držení něčeho (**miti**). Slovesná povaha vazeb přechodníkových nese ko- nečně s sebou, že mají účast v slovesném čase, v slovesném vidu a v slovesném rodu. Zejména stupnice časová se ve spojení se stupnicí vidovou u českých vazeb přechodníkových jemně a přesně rozlišuje, a to jednak podle současnosti a před- časnosti, což zároveň znamená nedokonavost a dokonavost, jednak podle toho, který čas je při předčasnosti časem základním.

Skutečně živé jsou dnes vazby přechodníkové v češtině toliko v řeči knižní, neboť v obecné řeči hovorové z nich zbyly jenom ojedinělé konstrukce povahy ustrnulé (např. **chtě nechtě, nehledě k tomu, takřka** atp.). I v řeči knižní je však užívání vazeb přechodníkových několika věcmi omezeno. Přechodník budoucí, kterým se vyjadřuje předčasnost v budoucnu nebo v oblasti času obecného, má dnes už příchut tak silně archaickou, že ho lze bez násilí užít jen tu a tam v slohu zaměřeném formálně, zvláště ve slohu monumentálním. Nejznámější je přechodník budoucí z citátů ze starého překladu bible, jenž pro starobylost a liturgický význam stal se vzorem slohu monumentálního a slavnostního. Takovou známou větou biblickou je např.: **Veźma lože své, jdi do domu svého.** Dokladem pro užití přechodníku budoucího v moderní próze formálně zaměřené je třeba tento úryvek: **Miluji vás, paní má: ložnici tichou vám vyhledám a ulehna před dveřmi budu chránit mír vašich snů.** Užívání přechodníku minulého, který znamená předčasnost před základem minulým nebo přítomným, je tvarově omezeno tím, že bez násilného archaizování jej od celé řady sloves alespoň pro rod mužský čísla jednotného nelze utvořit (např. od sloves **čísti, věsti, pásti, vézti, říci, moci** atp.). Slohové využití tvarů, kterých se stále ještě užívá, je u tohoto přechodníku omezeno tím, že předčasnost je přirozená vlastně jen v stupnici dějů, tedy hlavně v oblasti vyprávění. Tam ovšem může přechodník minulý dodat epické linii pevné sevrěnosti. Jasně se jeví tato jeho funkce například v této větě vyňaté z moderního vyprávění, v níž je řada dějů seskupených kolem téže osoby pevně zachycena čtyřmi slovesy určitými a dvojí vazbou přechodníkovou: **Prelát zrudl i zbledl, přešlápl a postavil se přísně doprostřed chodby, sledoval očima kurýra, tiskna hněvivě kříž.** Nejvolněji se z českých přechodníků užívá přechodník přítomného, který vyjadřuje současnost v kterékoli oblasti časové. I ten je tvarově ve svém užívání omezen,

neboť dobrý stylist se pro jasnost vyhýbá těm jeho tvarům, které, jako např. u sloves **žiti, mýti, douti, plouti, malovati, oznamovati** atp., jsou v mužském rodě jednotného čísla shodné s třetí osobou určitého slovesa, ale jinak je ho možno užít pro vyjadřování všech vztahů, které sloveso obvykle vyjadřuje.

Ze skutečnosti, že vazby přechodníkové z řeči hovorové vymizely, a z toho, že jsou tvarově omezeny i v řeči knižní, se někdy soudí, že jsou zcela mrtvé a že jsou v inventáři jazyka jen zbytečnou přítěží. To je názor mylný. Z toho, že má řeč knižní proti řeči hovorové přechodníkové vazby navíc, nelze vyvozovat důvod proti jejich užívání. Řeč knižní není pouhá odlika řeči hovorové. Má jiný úkol a její prostředky vyjadřovací se nekryjí s vyjadřovacími prostředky řeči hovorové ani v zásobě slovní ani ve stavbě vět. Je pravda, že lze psát jasnou a dobrou češtinou a neužívat přechodníků. Lektéři moderní autoři jsou toho dokladem. Tomu však, kdo se jim nevyhýbá a kdo jich dovede opravdu dobře užít, jsou vazby přechodníkové i v rozsahu svého dnešního užívání prospěšným a bezpečným prostředkem vyjadřovacím.

K tomu, co bylo již řečeno o slohovém využití přechodníku budoucího a přechodníku minulého, si všimněme ještě nejvýznamnějších funkcí, které plní v konkrétní jazykové formulaci přechodník přítomný, o něž jde vlastně nejvíce. Jako každý přechodník vyjadřuje i přechodník přítomný průvodní okolnost hlavního děje, kterou autor nepovažuje z té neb oné příčiny za vhodné vyjádřit plnou větou. Vztah průvodní okolnosti k hlavnímu ději i důvody autorovy pro užití vazby přechodníkové mohou být různé. Někdy naznačuje přechodník, že průvodní okolnost patří k hlavnímu ději vyjádřenému několika určitými slovesy: **Kde nebylo potřeba básnický jiného, dal řeč, která zářila i jiskřila, překvapujíc svou kulturou.** Jindy zase se naopak vyjadřuje vazbami přechodníkovými několik průvodních okolností, které současně a stejně patří k těmž hlav-

nímu ději: **Zmije odcházela pomalu, zastavujíc se a hrozcí a z jahodíní a ze stínu zakrslych smrčků plály její rubíny pomstychtivosti.** Již tento poslední příklad ukazuje, jak obtížné by leckdy bylo nahradit vazby přechodníkové plnými větami a nepřekročit rozměr souvětí, který se dá slohově snadno zvládnout. Ještě zřetelnější to je tehdy, když u téhož hlavního děje jsou vazbami přechodníkovými vyjádřeny dvě průvodní okolnosti přistupující k němu z různých stran: **Když jsme se oba zastavili, tu zmije, tušíc, že jako barbaři nebo kmenové nečistí neznáme asi jejího královského rituálu a ceremoniálu, pohrdlivě a tiše syčela, oddávajíc se nerušeně své taneční rozkoši.** Vždycky ovšem není větné a vztahové zaklínění vazby přechodníkové tak složité. V próze výkladové záleží nejobyčejnější funkce přechodníku přítomného v tom, že stručně a jasně vyjadřuje okolnost logicky spojenou s tím, co je vyjádřeno přísudkem. Pro znázornění této funkce vybírám tyto dva příklady: **Tím promítáním do několika kontextů pozbývá významová jednotka jednoznačnosti a její význam se ustavičně přesouvá, podléhaje tlaku různých kontextů. Divadelní hudba není tak těsně spjata s textem jako herectví, protože zvukové složky textu jsou od jejich složek více nebo méně odlišné, kdežto do herecké postavy vnikají přímo, stávajíc se jejími složkami hlasovými.** Také ve vyprávění vyjadřuje někdy přechodník přítomný průvodní okolnost, která je k hlavnímu ději ve vztahu logickém: **Mezi kamením rostla žlutá tráva a vysokí kanoňři s křivýma nohama chodili znaveně, nemajíc co dělat.** Zpravidla je však ve vyprávění průvodní okolnost, vyjádřená přechodníkem přítomným, k hlavnímu ději jen ve vztahu pouhé současnosti bez zvláštní souvislosti logické. Někdy se tak vyjadřuje prostě pozadí hlavního děje: **Jaký to kontrast, řeknete si, když, vzpomínajíc na život a báseň Jindřicha Hořejšího, pohlédnete do oken a spatříte v nich zelené hřbety hor a silnici se sehnutými jeřáby, která se vine k nim!** Nejčastější úkol

přechodníku přítomného ve vyprávění je ovšem vyjádřiti děj, který současně probíhá s dějem hlavním a je s ním časově tak rovnocenný, že obě vazby mohou být beze všeho vyměněny podle toho, který děj považuje pisatel v dané souvislosti za hlavní. Příkladem takové obsahové situace může být tato věta: **Prvé tramvaje řinčely mezi domy a hloučky dělnic v bílých šátkách s pevnými, osmahlými lýtky vycházely z města do vinic, prozpěvujice si táhlé mollové písničky.**

od věty k souvětí

Věty, z nichž se skládá náš běžný hovor, jsou jen v malé menšině takové, aby si obsahově samy stáčily. Vyrůstají zpravidla ze situace, v níž k hovoru dochází, a když je z ní vyjmemé, mění se zhusta v útržky, jimž lze stěží porozumět. Vnější známka jejich těsné závislosti na situaci, v níž se rodí, je poměrně časté užívání vět jednočlenných. Věty řeči hovorové závisí také do veliké míry na tom, co v hovoru předcházelo, a nesou toho na sobě patrné znaky. Hemží se zájmeny, kterými se odkazuje na věci známé, ať ze souvislosti nebo ze situace, nebo na věci, které alespoň mluvíci za známé považuje, a připínají se různými mechanickými způsoby k tomu, co bylo řečeno předtím. Stejně vypadá dopis pisatele nebo ještě častěji pisatelky, zvyklých sice psát, ale nenavyklých ještě na samostatnou stylizaci. Bývá to jedna dlouhá věta od začátku do konce, věta neustále nastavovaná a ukončená teprve tehdy, když pisatel nebo pisatelka vypsali všechno, co měli na srdci. Od tohoto primitivního stadia stylizačního jde vývoj dvojím směrem: věty se osamostatňují a stávají se složitější. Po stránce obsahové osamostatňování věty znamenají, že se její obsah stává úplně nebo hodně srozumitelný sám sebou. Můžeme říci, že se věta jazykově objektivizuje. Mizí závislosti na

situaci, v níž vznikla, a forma věty jednočlenné ustupuje téměř naprosto dvojčlenné větě slovesné. Také těsná souvislost s větami předcházejícími se uvolňuje a počet zájmen, která na ně odkazují, se menší. To vše nadchází, když od řeči mluvené postoupíme k řeči psané. Při hovoru je posluchač účasten situace, v níž věta vzniká, a tato situace je pozadím, na kterém větu chápe. Při projevu psaném ustupuje konkrétní situace hovorová, které je posluchač přímo účasten, mnohem obecnější situaci vzdáleného pisatele, jíž se čtenář toliko dohaduje a která se dokonce zcela tratí, když jde o pisatele neznámého. Naopak se zase může pisatel lépe vmýšlet do situace budoucího čtenáře a vymaňovat se ze svého subjektivního způsobu vyjadřování, než tomu je obvykle při mluvčím vzhledem k posluchači. Při slovu tištěném, které představuje nebo alespoň má představovat sloh nejpečlivější a nejvyspělejší, je tento vývoj vyvrcholen. Tam mluví to, co je vytištěno, samo za sebe a obvykle, pokud nejde o citát hovoru nebo o nějaké napodobení hovorového slohu, také každá jednotlivá věta sama za sebe. Neznamena to, že by tištěné věty byly bez souvislosti. Zcela naopak: pečlivý sloh vyžaduje, aby souvislost vět, které tvoří společný celek vyššího řádu, byla dobře promyšlena. Jenže promyšlená souvislost pečlivého slohu se projevuje jinak nežli naivní souvislost primitivního slohu, chápaná spíš smysly a citem než přemýšlivou úvahou. Věty se tu k sobě nenavěšují mechanicky, až se nahromadí beztvary řetěz, v němž je těžko nalézt konec jedné myšlenky a počátek druhé, nýbrž se kladou vedle sebe jako samostatné celky, jejichž souvislost vyplývá ze způsobu, kterým jsou k sobě řaděny, a je tu a tam zdůrazněna vhodně volenou spojkou, která přesně vystihuje jejich vzájemný vztah. Druhá cesta k vyspělému slohu vede, jak jsme již řekli, přes větné útvary povahy složité, přes souvětí. Nelze říci, že hovorová čeština souvětí nezná. V jazyku tak kulturním patří souvětí i k inventáři

řeči hovorové, a když se zaposloucháte do toho, co si povídají lidé třeba zcela prostí, poznáte, že bez námahy užívají různých vedlejších vět vztazných a závislých otázek. Zásoba podřadných spojek se přitom ovšem omezuje na typy nejdůležitější a útvary, které vznikají tvořením vět vedlejších, jsou souvětí zcela jednoduchá. Jsou to napořád toliko souvětí o jednom poschodí, protože se užívá jenom jednoho pořadí vět vedlejších. Toliko v řeči nepřímé vyrůstají útvary složitější tím, že se jednopatrové souvětí vzaté z řeči přímé činí samo zase závislým na větě uvozovací. Jazyk knižní naučily už před staletími latinské vzory a potřeba přesného myšlení stavět souvětí členitější a nebát se několikerého pořadí vedlejších vět. V době humanistické vzor klasické prózy latinské, rétoricky propracované, vedl i v češtině k tvoření umělých period. Příkladem nám budiž toto napomenutí Komenského: **Jako hudebník, když jsou rozladěny struny lry, kytary neb houslí, nebije do nich pěstí nebo klackem, ani jimi netluče o zeď, nýbrž zkouší na nich své umění potud, až je uvede v souzvuk: právě tak, má-li duch být získán k souzvuku a vštípena mu láska k učení, je třeba k němu se snížití, nechceme-li z nedbalých udělati urputné a z tupých zcela hloupé.** Sláva humanistické periody arci zase už dávno přešla a sloh v naší představě je něco mnohem pružnějšího než její ukutá majestátnost. Členité souvětí zůstává však i dnes důležitým nástrojem knižního vyjadřování. Aby odpovídalo našim požadavkům na dobrý a jasný sloh, musí se ovšem podřizovat dnešním stylistickým příkazům. Nepožadujeme již od souvětí souměrnou stavbu, nýbrž živou pružnost. Chceme, aby bylo přehledné a plynulé, aby se dalo snadno zvládnout v obsahu i ve výslovnosti. Dnešní typ souvětí názorně vynikne, když s periodou Komenského shora uvedenou srovnáme třeba tento úryvek z moderního článku o životě na střední škole: **Krása vzpomínek na léta středoškolská je dána tím, že do osmi let mezi jedenácti a devatenácti je stěsnáno neobyčejné**

rozvinutí našich schopností a našeho sebevědomí a že těchto podivuhodných osm let, žitých v atmosféře na výsost intelektuální a ozářených na konci prvními paprsky tužeb erotických, je nám dopřáno prožít s hrstkou kamarádů, mezi nimiž se vždycky najde nějaký přítel pro celý život. I pět let, připadajících na obecnou školu, je malý zázrak, ale jeho existenci si uvědomují jen ti druzí, rodiče nebo jiní příbuzní a učitelé. Na střední škole jsme však, především ve třídách vyšších, sami cítili, jak míza života nám prudčeji koluje v žilách a závrať z toho nás až rozkošně opájela. Abychom poznali, v čem záleží rozdíl mezi souvětím typu humanistického a souvětím, které odpovídá dnešním slohovým požadavkům, pokusme se vyjádřit obsah uvedené periody Komenského v dnešních formách vět-ných. Dojdeme asi k tomuto výsledku: **Má-li být duch získán k souzvuku a všípena mu láska k učení, musíme si počínat, jako si počíná hudebník, když jsou rozladěny struny lry, kytary nebo houslí. Nebije do nich pěstí nebo klackem, ani jimi netluče o zed', nýbrž zkouší na nich své umění, až je uvede v souzvuk. Právě tak je třeba se snížit k duchu, kterého máme vést ke vzdělání, nechceme-li z nedbalých udělat urputné a z tupých zcela hloupé.** Jak vidíme, změnil se průběhem doby obsahový rytmus souvětí a s ním ovšem i jeho rytmus zvukový. Z nového rytmu obsahového a zvukového vyrůstá pružnost, přehlednost a plynulost, které jsme označili za hlavní znaky moderního českého souvětí.

V dřívějších kapitolách jsme již z velké části poznali, co k žádoucím vlastnostem moderního souvětí přispívá a co jim je na překážku. Vzpomeňte si především na zásadu, že každý samostatný větný celek má obsahovat jen jednu myšlenku, která se svou závažností projevuje jako jeho výpovědní jádro, a na poučky, které jsme z ní odvodili pro významovou výstavbu souvětí. Řekli jsme, že našemu požadavku dobrého slohu neodpovídá perioda smyslem až k nejasnosti přepěchaná a že

vedlejší věty mají obsah věty hlavní jen rozvádět nebo doplňovat nutnými vysvětlivkami. Je slohová chyba, když se do vedlejší věty vměstává myšlenka, která svou závažností budí podezření, že jde o druhotné výpovědní jádro větného celku. I jinak se musí v souvětí přihlížet k tomu, co vyplývá z požadavků jasného aktuálního členění větného, neboť na tom především závisí jeho obsahový rytmus. V obecném rozvržení výpovědního základu a výpovědního jádra není v podstatě rozdílu mezi souvětím a větou jednoduchou, neboť jednotlivé vedlejší věty můžeme po té stránce klást na roveň prostým členům věty hlavní, popřípadě členům nadřazené věty vedlejší. Mezi členy souvětí jsou ovšem ostřejší zářezy nežli mezi členy věty jednoduché, a proto v souvětí se při řadení jednotlivých vět důrazně uplatňuje princip členské sounáležitosti a princip rytmu rozměrového. Zejména tehdy, když se v souvětí jednotlivé věty prostupují, vyžaduje naše jazykové povědomí, aby požadavku organické stavby souvětí ustupoval i pořad plynoucí ze zásady aktuálního členění. Tak například souvětí **Z tohoto stanoviska je třeba zkoumat, co Štitný ze složek, které přejal, udělal** je správně stavěno podle zásad aktuálního členění, neboť určité sloveso **udělal** patří v závislé otázce k jádru výpovědi a je proto položeno na konec věty. Protože se však takovým pořadem nepřekně roztrhává závislá otázka a spolu se proti principu rozměrového rytmu dostává do izolovaného koncového postavení po silném zárezu jediné slovo, dáme před uvedeným zněním přednost úpravě, která sice tolik nedbá aktuálního členění, ale vyhýbá se oběma drsnostem, které vadí ve znění původním: **Z tohoto stanoviska je třeba zkoumat, co Štitný udělal ze složek, které přejal.**

Doufám, že se mi výklady předešlých odstavců podařilo alespoň zčásti postihnout osobitě znaky, k nimž se vypracovalo souvětí v dobré české literární praxi posledního století. Tyto znaky se násobí stejně osobitými vlastnostmi, kterými se vyznačuje

česká věta jednoduchá, a tak se české souvětí v moderním slova smyslu stává útvarem opravdu svébytným. Liší se pronikavě nejen od klasické periody, jež byla v české próze úvahové oblíbena ještě v sedmdesátých letech minulého století a tu a tam se v ní objeví podnes, nýbrž i od komplikovaných souvětí jiných kulturních jazyků moderních. Ve formě, která odpovídá dnešnímu povědomí jazykovému i dnešnímu slohovému vkusu, je souvětí pro českou prózu nadmíru důležitým prostředkem vyjadřovacím. Osvědčuje se v próze výkladové i ve vyprávění, neboť se jasně a pružně dovede zmocnit složité myšlenky i zachytit s názornou sevřeností mnohostranný děj v spleti jeho zaklínění. Přesto není ani souvětí posledním slovem v našem slohovém vývoji. Jsou spisovatelé, kteří se vyhýbají každému shluku vedlejších vět, jako se vyhýbají vazbám polovětným. Přibližují se k prosté větné stavbě lidového vyprávění a lidových úvah, ale jejich slohová jednoduchost není primitivní, nýbrž kultivovaná. Jejich věty jsou prosté, ale neřadí se k sobě náhodně a mechanicky, nýbrž promyšleně tak, aby i bez zvláštního vyjádření vynikla jemná odstíněnost jejich vztahů. Je to v souhlase s tím, že v takovém slohu kultivovaně prostém bývá vybíráno s obezřetným uměním každé jednotlivé slovo. Ráz prostého slohu lidového známe dostatečně z úryvků pohádek, které jsme uvedli jako příklady v dřívějších kapitolách. Na jejich pozadí vynikne názorně umělá prostota tohoto úryvku z povídky napsané na počátku století: **Přemýšlela, orala hluboce ve svých zkušenostech. Bylo třeba peněz. Ani on ani ona jich neměli. Celé její jmění bylo v knihách a věcech. Měla bílý pokojíček a nějakých nanovo uspořené sto zlatých. Co měli začít? Čím živí se lidé, kteří pozbývají soudnosti anebo kteří jsou nuceni vzdát se čestné práce, chtějí-li žít po lidsku a šťastně? Vzpomínala vzpomínkami svých knih. Věděla, že jemu nesmí přidělit práce starostné...** Vybral jsem příklad schválně tak, aby rozdíl mezi prostým slohem lido-

vým a prostým slohem kultivovaným byl co nejvíce patrný. Dnes ovšem zní i prostý sloh kultivovaný prostěji a přirozeněji, neboť se vžil a ztratil nádech umělosti, který zatěžoval jeho počátky.

umění psát odstavce

V souvislém výkladu (ani ovšem v souvislém vyprávění) není věta ani souvětí útvar nejvyšší. Stojí nad nimi výklad nebo vyprávění v svém úhrnu jako celek, jenž má svůj počátek, průběh a konec a jenž se ve své stavbě řídí vlastními pravidly. Výklad nebo vyprávění větších rozměrů netvoří celek jednolitý, nýbrž člení se v menší části, v odstavce, popřípadě v kapitoly a odstavce. I každá kapitola a každý odstavec jsou celky pro sebe, třebaže vřaděné do širší souvislosti, a pravidla, která řídí jejich stavbu, jsou obdobná pravidlům určujícím výstavbu celku.

Členění na odstavce je důležitá stránka každého jazykového projevu, který rozsahem přesahuje stručné sdělení. Způsob, kterým se takové členění provádí, je ovšem různý a závisí na mnoha věcech. Hodně o něm rozhoduje konkrétní záměr a osobní vkus pisatele. Někteří autoři by nejráději napsali i veliké komplexy jedním dechem a jsou proto na odstavce skoupí, a jsou jiní, kteří pro samou důležitost by chtěli udělat odstavec z každé věty. Mnoho také záleží na druhu jazykového projevu. Jinak se jistě člení vyprávění psané ve formě zповědňiho monologu prosyceného citem a jinak věcné konstatování zcela zaměřené na přehlednost a přesnost. Pro jasný sloh výkladový, jež jsme si učinili v našich kapitolách středem úvah, je účelné členění v odstavce nadmíru důležité, neboť bez něho by výkladovému celku chyběla jedna ze základních vlastností, kterou na něm požadujeme, jasnost. Nemusíme přitom hned myslet na suché a jinak jen úředním spisům vlastní rozčlánkování

výkladů na odstavce, které se samy nabízejí k očíslování. I v živém výkladu, který se vyhýbá vši suchopárnosti, musí být možno, abychom od začátku do konce bez námahy sledovali postup myšlenek. Musíme v něm cítit pevnou myšlenkovou kostru, která všecko ostatní nese, jako u dobrého aktu tušíme pod liniemi těla pevně skloubené kosti. Účelné členění na odstavce tu vydatně pomáhá. Odstavce nesmějí být arci příliš drobné, neboť takovými odstavci se linie výkladu rozdrobuje a celek nabývá rázu domýšlivě aforistického nebo impresionisticky mosaikového. Nesmějí být ovšem zase ani tak dlouhé, aby čtenář nebo posluchač zapomínal na jejich existenci. Pravá míra v délce odstavců se nedá stanovit žádným obecným pravidlem. Tu si musí určit v každém konkrétním případě autor sám, neboť on si nejlépe uvědomuje myšlenkový rytmus, kterým je jeho výklad nesen. Otázce odstavců musí věnovat každý autor bedlivou péči. Nikdy to nesmí být pro něho věc tak podružná, aby rozhodování o ní nechával libovůli toho, kdo text opisuje nebo kdo jej před tiskem sází.

Bylo již řečeno, že odstavec je celek pro sebe a že se řeší pravidly, která určují stavbu celku. Znamená to, že musí mít soudržnost celku a že musí být jako každý celek jasně ohraničen, to jest mít určitý počátek a určitý konec. Soudržnost odstavce je dána jeho základním tématem, jež jím veskrze probíhá a s nímž jsou, jak jsem vyložil již v jedné z dřívějších kapitol, organicky spojena aktuální témata jednotlivých vět. Základní téma odstavce může být v jeho mezích stálé, ale může se v něm také vyvíjet nebo rozvíjet. Říkáme, že se téma vyvíjí, když se vnitřní logikou postupně proměňuje v téma nové, a říkáme, že se téma rozvíjí, když postupně nabývají platnosti jeho různé stránky nebo když se v odstavci rozpadá v několik souvisejících témat vedlejších. Vývoj tématu se děje zpravidla v postupu časovém, tedy v podstatě epicky, kdežto při rozvíjení tématu jde obyčejně

o popis nebo charakteristiku, při čemž zůstáváme stále v téže časové oblasti. Základní téma nemusí být ani výslovně uvedeno, nýbrž může se vyrozumívat z tematických úseků. Také se nemusí práce se základním tématem objevovat v čistých typech nebo setrvávat stále v mezích jednoho typu. Ukazuje se to zejména ve vyprávění. Typ rozvíjecí přechází často na počátku vyprávění v typ vyvíjecí a téma, které se epicky vyvíjí, někdy se současně rozvíjí v několik témat vedlejších. Jako ukázkou těchto možností uvádím počáteční odstavec z moderní české povídky, v jehož prvních větách se rozvíjí nevyslovené základní téma podzimního večera v kraji pod horami a na jehož konci přechází toto deskriptivní téma v počátek epického pásma vyprávění: **Mlhy se valily z dálky od obzoru, rovnou do středu sohorského kraje. V mohutných přívalech, podobných temným skalám, vystoupily z hor a nebezpečně se hnaly proti rovinám. Sohorská pole ležela klidně a líná v ustáleném tichu podzimního večera, jako by čekala na tyto přívaly hustého vlhka, aby se odevzdala do jejich moci. Hluboko v úžlabině doorával chalupník Kodeš poslední brázdy. Přeorával bramboriště a přes to se země krájela v těžkých jilovatých a mokrých plástech, jimiž byl pověstný sohorský kraj, o kterém šla podivná řeč, podobná pomluvám anebo pověře: když se zamračí, nenechá se přeorávat, neboť je nasáklá vodou, a jak jen slunce málo zasvíti, prahne a praská žízni.**

Ve vyprávěních, kde jsou scénérie a nálady dne a doby důležití činitelé skladební, jsou takové tematické přechody uvnitř odstavce časté i mimo začátek a v impresionistických kronikách míst a lidí, jako jsou Aloise Mrštíka Rok na vsi a Jarmily Glazarové Roky v kruhu, setkáváme se s nimi na každém kroku. V obojím případě vhodně přispívají k živosti a svěžimu rytmu vyprávění. V próze výkladové není ovšem místa pro takovou umělou hru s tématy. Jasnost výkladu vyžaduje jasnost i v tématu každého odstavce a tomu se přičií všechna

mihotavost, nechť je sebestmárnější. Proto se ve výkladovém slohu objevuje tematický přechod uvnitř odstavce zpravidla jen na samém počátku, kde se jím často záměrně vytváří svěží vstup do vlastního výkladu. Pro příklady můžeme sáhnout třeba do prací našich mladých vědeckých esejistů. Tak pojednání o potřebě nového pohledu na Komenského se počíná konstatováním, že svaz nakladatelů vypsál cenu na populární dílo o Komenském, a esej o eufonii básnického slova výmluvným úryvkem z cizího autobiografického díla, v němž se vypráví, jak jeho slavný autor byl jako desetiletý studentík okouzlen zvukem jmen Esther a Athalie. Teprve po tomto aktualizacím úvodu a ovšem v souvislosti s ním se dostávají autoři k vlastnímu tématu. Takové tematické přechody jsou ovšem ve výkladové próze, jak již bylo řečeno, výsadou samého počátku. Jinak musí být výkladové odstavce pevně stavěny každý na svém základním tématu, ať je to téma stále pro celý odstavec nebo se v odstavci rozvíjí.

Počátek a konec odstavce jsou, jak již zčásti bylo ukázáno, problémy pro sebe. Přitom je třeba mít na mysli, že počátek prvního odstavce a konec posledního odstavce mají v jazykovém projevu jiný úkol nežli počátek a konec odstavce na místech ostatních. Před počátkem prvního odstavce nepředchází nic leda titul celku a po konci posledního odstavce zase už nic nenásleduje. Je tedy počátek prvního odstavce naprostý počátek a konec posledního odstavce naprostý konec. Počátky a konce odstavců na jiných místech jsou naproti tomu vždycky pod vlivem obecné souvislosti, neboť vznikají zářezem do trupu souvislého celku. Je věc zcela přirozená, že se přes podstatu v základě stejnou naprostý počátek liší v některých věcech od počátku vnitřního a naprostý konec od vnitřního konce. Na počátku výkladového celku může být rázem udeřen plný akord základního tématu, ale může se také, jak jsme již ukázali, vyjít od něčeho jiného aktuálně nebo obecně zajímavého a k té-

matu základnímu dospět teprve průběhem odstavce vhodným přechodem tematickým. Prvním způsobem se vpadá hned do samého výkladu, druhý způsob k němu vede přes okliku, jejímž úkolem je zachytit čtenářovu pozornost obsahovou zajímavostí. Také ve vnitřním odstavci může být hned na počátku udáno bez úvodu jeho základní téma nebo se může začít nějakou jinou věcí a k základnímu tématu dojít teprve uvnitř odstavce tematickým přechodem. Mezi počátkem naprostým a počátkem vnitřním je však ten rozdíl, že při počátku s tematickým přechodem nemůže si autor u vnitřního odstavce vybrat věc, od níž chce vyjít, podle libosti jako u odstavce, kterým se počíná celek. Musí se tu držet v mezích toho, co vyplývá z odstavce předešlého, protože by jinak příliš porušil souvislost a vznikl by mezi odstavci zářez neorganicky ostrý. Nejčastěji záleží počátek s tematickým přechodem u vnitřního odstavce v tom, že se z výsledků, k nimž se dospělo dosavadním výkladem, odvodí nové téma, jež je určeno, aby se stalo základním tématem odstavce, o který jde. Konec posledního odstavce ve výkladovém celku může být vytvořen buď tím, že výklad sám sebou doběhne ke konci, jako když dojdou hodiny, nebo výrazným shrnutím konečných výsledků. Tak vypadá také ukončení odstavce uvnitř celku, jenž má proti naprostému ukončení jednu možnost navíc. Odvození nového tématu z dosavadních výsledků, o němž jsme řekli, že je nejčastější formou vnitřního počátku s tematickým přechodem, může se provést také již na konci předcházejícího odstavce. Potom ovšem může nový odstavec začít hned vlastním výkladem. Pro tyto různé možnosti v stavbě počátku a konce, které se naskýtají u odstavců výkladové prózy, není ani zapotřebí uvádět příklady, protože si jich čtenář může sdostatek shledat na stránkách naší rozpravy.

Ta poskytuje také dosti příkladů pro druhý útvar, vznikající členěním rozsáhlého celku výkladového, pro kapitoly. Kapitola stojí rozsahem i funkcí upro-

střed mezi celkem a odstavcem a podílí se proto o vlastnosti obou. Podléhá obecné souvislosti celku jako odstavec, ale je samostatnější. Její počátek a konec může být proto stavěn podle principu počátku a konce vnitřního i podle principu počátku a konce naprostého. Také kapitola musí mít jako odstavec své základní téma, ale může s ním zacházet volněji než pouhý odstavec. Základní téma kapitoly mívá také širší rozsah nežli základní téma odstavce. Základní témata jednotlivých odstavců, v které se kapitola člení, musí být v základním tématu kapitoly obsažena nebo z něho organicky vyplývat. Po té stránce je tematický poměr jednotlivých odstavců k nadřaděné kapitole zcela podobný tematickému poměru jednotlivých vět k odstavci, který tvoří.

slovo na závěr

Vilém Mathesius (1882–1945), řádný profesor anglické řeči a literatury na filosofické fakultě Karlovy university a zakladatel Pražského lingvistického kroužku, vydal svou rozpravu o řeči a slohu poprvé v roce 1942. Vyšla v pražském nakladatelství Družstevní práce jako jeden z pěti příspěvků zařazených do prvního svazku řady Čtení o jazyce a poesii (další svazky této řady nevyšly). Bylo to již po násilném uzavření českých vysokých škol okupanty, takže posláním Mathesiova příspěvku (stejně jako i příspěvků ostatních) bylo mimo jiné i to, aby zprostředkoval široké kulturní veřejnosti ty poznatky, které jí nemohla v té době dát umlčená universita. Anglista Mathesius, který se ve své badatelské práci nikdy neuzavíral do úzkých mezí svého vlastního oboru, obohatil již dříve bohemistické zkoumání nejedním cenným postřehem, poskytujícím vítaný příspěvek k charakteristice současné češtiny. V rozpravě, kterou tu znovu vydáváme, aplikoval Mathesius na češtinu svůj osobitý přístup k jazykovému rozboru. Byl to přístup, který si autor formuloval teoreticky a vyzkoušel prakticky v předcházejícím půldruhém desetiletí ve svých universitních přednáškách analyzujících současnou angličtinu. Osobité bylo na něm hlavně to, že to byl přístup funkční, zkoumající jazyková fakta z hlediska úkolů, které jazyk zastává jako nástroj vzájemného dorozumění v daném společenství mluvčích, ale i jako nástroj jeho vyšší vzdělanosti a krásné literatury.

Hlavní dvě oblasti Mathesiova zájmu, jimiž se při svém rozboru podrobně zabývá, jsou i v přítomné stati **onomatologie**, tj. nauka o tom, jak se v daném jazyce pojmenovávají fakta mimojazykové skutečnosti, jež mají být předmětem jazykového sdělení, a **funkční syntax**, zjišťující, jak se v daném jazyce jednotlivá pojmenování skládají ve vyšší celky. Je to přístup, který se od dosavadních jazykovědných postupů zásadně liší v tom, že nevychází z hotových textů, aby interpretoval jejich význam, ale z vyjadřovacích potřeb. Jinými slovy, proti

tradičnímu postupu od formy k funkci volí Mathesius postup od funkce k formě.

V rozpravě *Řeč a sloh* položil si autor ještě i jiný závažný úkol: ukázat českému čtenáři cestu, která by vedla k zvýšení slohové úrovně běžných jazykových projevů, úrovně, kterou Mathesius právem pociťoval jako velmi neuspokojivou, a to i v kruzích, které se označovaly jako vzdělanecké. Příčinu tohoto neuspokojivého stavu autor právem spatřoval mimo jiné i v malé pozornosti, kterou slohové výuce věnovala škola, jejíž představitelé někdy dokonce prohlašovali, že sloh je něco daného shůry, čemu prostě nelze naučit. Málokterý výrok Mathesius tak těžko snášel jako tento: připouštěl, že tento skepticismus může platit pro individuální sloh slovenského umělce, ale rozhodně popíral správnost tohoto výroku, pokud jde o osvojení jasného výkladového slohu. A právě cestu k tomuto slohu chtěl Mathesius ve své rozpravě ukázat.

Přistoupil k svému úkolu vyzbrojen nejen širokým teoretickým rozhledem jednoho z nejsvětověji orientovaných našich vědců, jemuž se dostalo uznání i daleko za hranicemi, ale i bohatou stylistickou zkušeností vlastní, a to autorskou i redaktorskou. Lze bez nadsázky říci, že z Mathesiova pera nevyšel nikdy příspěvek, který by byl neměl vysokou úroveň nejen obsahovou, ale i formální. Mathesiovi žáci také vzpomínají, že jejich učitel stejnou stylistickou péči, jaká vyznačovala jeho vlastní stati, vždy naprosto nekompromisně vyžadoval i od nich. Byl proto nad jiné povolán – a cítil se přímo povinen –, aby nejen svým žákům, ale i každému píšícímu členu českého jazykového společenství cestu k osvojení správných slohových dovedností spolehlivě ukázal.

Mathesiovo hledisko bylo především funkční, zkoumající jazyk se zřetelem k jeho úkolům. Je třeba dodat, že jeho hledisko bylo zároveň i strukturní, to znamená, že při analýze každého jazykového jevu zdůrazňoval autor nutnost přihlížet i k ostatním jazykovým jevům, které s analyzovaným jevem v systému koexistují. Hledisko funkčně strukturní bylo ve své soustavnosti poprvé formulováno v tezích Pražského lingvistického kroužku, jež Mathesius založil, již v roce 1929 a našlo velmi

pozitivní ohlas ve světové jazykovědě. Tu byly pražské teze brzo označeny jako teze „pražské školy jazykovědné“ a byly již v letech třicátých v podstatě akceptovány jako vhodný základ teoretického i praktického jazykovědného úsilí v celé řadě lingvisticky vyspělých zemí. I dnes, po více než pětaticeti letech od vystoupení pražské školy, uznává se na světovém fóru význam jejich tezí tou měrou, že se označují za závažný mezník v dějinách světové jazykovědy. Poznamenejme ještě, že právě práce českých členů pražské školy vždy zdůrazňovaly funkční stránku jazykových jevů ještě výrazněji než jejich stránku strukturní (vedle úsilí V. Mathesia tu velmi významnou úlohu hrály také teoretické i praktické práce Bohuslava Havránka, Bohumila Trnky, Jana Mukařovského aj.).

Otázky stylistiky jsou ovšem jen dílčím úsekem rozsáhlejšího a složitějšího komplexu otázek, který zpravidla označujeme jako komplex problémů jazykové kultury. Úkolem stylistiky je správně rozpoznávat, ke kterému účelu se ten který jazykový prostředek nejlépe hodí, a vyvozovat z tohoto poznání důsledky jednak pro teoretickou klasifikaci jazykových stylů, jednak pro stylistickou praxi, dbající náležitého rozlišení jazykových prostředků právě ze stylistického hlediska. Péče o jazykovou kulturu však nemá za úkol jen stylistické tříbení jazyka; navíc má ještě vytvářet předpoklady pro to, aby jazyk, především spisovný, mohl svým úkolům vyhověvat co nejlépe.

Otázkami jazykové kultury a stylistickou klasifikací jazykových projevů se členové pražské jazykovědné školy zabývali ovšem již o celé desetiletí dříve, než vyšla Mathesiova rozprava o řeči a slohu. Vystoupili se svými teoriemi, zdůrazňujícími funkční přístup k problémům jazykové kultury, již v roce 1932 v přednáškovém cyklu *Spisovná čeština a jazyková kultura*, na němž se kromě V. Mathesia a B. Havránka podíleli ještě R. Jakobson, J. Mukařovský a M. Weingart. Ještě téhož roku vyšel pak v nakladatelství Melantrich sborník téhož názvu jako přednáškový cyklus. Sborník obsahoval přednášky cyklu v rozšířeném znění a navíc ještě *Obecné zásady*, v nichž Pražský lingvistický kroužek proklamoval své sta-

novisko k problémům jazykové kultury formou tezí. Z pojednání v sborníku obsažených upoutává dodnes Mathesiova stať o požadavku stability v spisovném jazyce* a základní studie B. Havránka o stylistické diferenciaci spisovného jazyka**. Mathesius přejímá výsledky Havránkova rozboru, stejně jako je přijala prakticky celá mladá generace lingvistů-bohemistů, kteří po druhé světové válce rozvíjejí jazykovědnou koncepci pražské školy, a to i v oblasti stylistiky.***

Jaké je místo Mathesiovy rozpravy o řeči a slohu v celkovém kontextu teoretického i praktického úsilí pražské jazykovědné školy? Lze říci, že Mathesius si klade cíl na jedné straně skromnější, na druhé straně však zase náročnější než ostatní pražští badatelé v oboru stylistiky. Mathesiovi v jeho rozpravě neběží o předvedení celé bohaté škály možných stylistických přístupů k jazyku, ale vybírá si styl jediný, shora připomenutý jasný sloh výkladový, a na něj soustřeďuje svou pozornost. Činí tak způsobem velmi konkrétním, a právě především v tom tkví záslužnost a také neshodnost jeho postupu. Mathesius vede čtenáře krok za krokem, s neobyčejným pedagogickým důvtipem a zároveň taktem, od nejjednodušších problémů jazykového pojmenování k stále složitějším otázkám, týkajícím se významové výstavby výpovědi, od otázek souvisících se strukturou věty přes problémy spojené se stavbou souvětí až ke stavbě odstavce. Podrobně probírá i věci tak závažné, jako je otázka slohu jmenného a slovesného, tak významná právě pro českou stylistiku. Přitom všechny teoretické výklady jsou tu bohatě dokládány konkrétním příkladovým materiálem, který čtenáře názorně varuje před nejjedním slohovým úskalím a staví mu před oči vhodná řešení naléhavých stylistických otázek praxe. Je třeba jen litovat, že

* Otištěno rovněž v Mathesiově posmrtně vydaném souboru *Čeština a obecný jazykozpyt*, Praha 1947.

** Přetištěno v Havránkově souboru *Studie o spisovném jazyce*, Praha 1964.

*** F. Daneš, L. Doležel, K. Hausenblas, F. Váhala: *Kapitoly z praktické stylistiky*, Praha 1957.

Knížka o jazyce a stylu soudobé české literatury, Praha 1961.

K. Hausenblas: *Teorie slohu* – v tisku.

mistrné Mathesiovy vývody a návody, od jejichž vyjití uplynulo už bezmála čtvrt století, se dosud v uspokojivé míře nestaly vzorem pro soustavný stylistický výcvik, který na našich školách za žádoucím stavem stále ještě pokulhává. Má tedy i dnešní školské výuce Mathesiova rozprava stále ještě mnoho co povědět. Mathesiova rozprava zůstává dále velmi aktuální tam, kde poukazuje na některé neblahé okolnosti, které i dnes, stejně jako v jeho době, stále ještě znesnadňují nápravu zaostávající stylistické výuky: stále ještě nemáme onen „levný slovník běžné spisovné zásoby slovní, který by mohl být zaveden do škol a kterého by se obecně mohlo užívat v denní praxi“, jak to Mathesius ve své rozpravě naléhavě žádá.*

Dobrym kritériem toho, do jaké míry starší kniha má dnešnímu čtenáři stále ještě co říci, je kritérium čerpané z jazyka samého. Je třeba jednak konfrontovat jazyk autorův s jazykem dnešním, jednak si ověřit, zdali všechno, co o jazyce své doby autor vykládá, platí v neztencené míře také pro jazyk dnešní, po uplynutí téměř celého čtvrtstoletí. Použijeme-li na Mathesiovy vývody tohoto testu, zjišťujeme, že jazykové zkušenosti dnešního čtenáře a jeho vztah k rodnému jazyku jsou i dnes v podstatě tytéž, jako byly jazykové zkušenosti autorovy a jeho vlastní vztah k češtině. Čtenář snadno postřehne, že Mathesius byl stejně dovedný stylist praktický, jako bystrý stylistický teoretik: tok jeho řeči plyne dnes stejně přirozeně a nenásilně, jako tomu bylo v době, kdy jej autor poprvé koncipoval. Jen zcela výjimečně se dnešní čtenář pozastaví nad některým lehce archaizovaným prvkem, kterého by dnes již sám při stylizaci neužil (např. nad výrazy j. **toliko**, **tudíž**, **nýbrž**, které se dnes již cítí jako slova přinejmenším knižní a nahrazují se běžnějším **jen**, resp. **tedy**, **proto**, **ale**). Snad bychom také nebyli tak příkří v pranýřování výrazu **chřipajzna**, jako byl Mathesius, i když by i nám tento výraz v kontextu spisovném nebo hovorovém jistě poněkud vadil.

* Lexikografický kolektiv Ústavu pro jazyk český Čs. akademie věd však již připravuje na základě čtyřsvazkového *Slovníku spisovného jazyka českého* jednosvazkový slovník spisovné zásoby slovní.

O Mathesiovi bylo kdysi napsáno, že běžná hovorová čeština mu dovedla být stejně bohatým zdrojem problémů jako třeba staroanglický hrdinský epos. Bylo tomu opravdu tak, ale jen proto, že řeč dovedl nejen pozorně vnímat, ale i rozpoznávat její zákonitosti a vcítovat se do nich tou měrou, že mu nemohla uniknout sebemenší disharmonie v jazykovém projevu jak spisovném, tak hovorovém. Právě pro tento jemný cit pro jazyk, kterým se Mathesiovy práce vyznačují, zaslouží si přítomná rozprava edice doslovné, která by dokumentovala autorovu stylistickou potenci, o tolik převyšující běžný stylistický průměr své doby (a nepochybně i doby naší). Proto jsme v textu provedli jednak opravy tiskových chyb, které při korektuře proklouzly, a tu a tam i rozdělili příliš dlouhý odstavec (připomeňme si, že Mathesiovi jeho oční choroba už od roku 1922 bránila v tom, aby tiskové korektury prováděl sám), jednak – a to hlavně – přizpůsobili grafickou podobu statí pravopisné normě dnes platné. Stojí za zmínku, že v některých bodech poslední pravopisná úprava z roku 1957 uskutečnila právě ty změny, které již před válkou Mathesius prohlašoval za zvláště žádoucí (především důslednější označování hlásek s a z v cizích slovech do češtiny převzatých a v ní dnes už zdomácnělých). Svědčí tedy konfrontace jazyka Mathesiova s jazykem dnešním o nijak nezastarávající aktuálnosti autorových formulací z hlediska jazykové formy. K obdobnému závěru dospíváme, zkoumáme-li Mathesiovy formulace z hlediska jejich vědního obsahu. I tu zjišťujeme, že ve všem, co je v rozpravě podstatné, vystihuje Mathesius rozbor situací v české spisovné normě dnešní právě tak věrně, jako vystihoval situace existující před čtvrtstoletím, v době, kdy Mathesiovy formulace vznikaly. Jen tu a tam, ve věcech méně závažných, shledáváme některá tvrzení, která by z hlediska dnešní jazykovědné situace bylo potřeba poněkud poopravit. Jeden takový bod, jehož formulace nás dnes už dost neuspokojuje, se týká autorova tvrzení, že ve větě **J. Tatínek už přišel** jde v podstatě o dvojčlennou větu neslovesnou, kde přísudek „není vyjádřen určitým slovesem, nýbrž minulým přítomným, tedy slovesným útvarem

jmenným“ (strana 13). Tato formulace je sice správná z hlediska historického, nikoli však z hlediska současného jazykového systému češtiny.*

Podobně by asi leckterý jazykovědec poněkud zaváhal, kdyby měl užít formulace, podle níž jsou přechodníkové vazby v češtině „výrazy nikoli jmenné, nýbrž v podstatě slovesné“. Toto tvrzení se zdá poněkud sporné: přechodníky jsou opravdu tvary jmenné, i když ve shodě s určitými tvary slovesnými jsou schopny jisté diferenciace časové a rodové (přechodníky přítomné – minulé, činné – trpné). Podstatnou jejich stránkou je však podle našeho soudu to, že nejsou schopny označovat osobu, která je nositelem slovesného děje, tedy jejich neurčitost, odlišující je od tvarů určitých, která tuto osobu svým tvarem vyjadřují a jež české jazykové vědomí hodnotí jako vyjadřovatele děje. Je obecně známo, a právě Mathesius to dovedl říci tak jasně jako málokdo jiný, že právě slovesné vyjadřování je v češtině zvláště oblíbené. Je tomu tak patrně proto, že čeština je při svém zprostředkování mimojazykové skutečnosti zaměřena především na její dynamické složky (konkrétně řečeno, na vystižení děje, resp. stavu, který je třeba v této souvislosti chápat jako nulový děj). A právě v tomto kontextu lze ústup přechodníkových vazeb v češtině (především ovšem v češtině hovorové, zaměřené více na dějovou než na pojmovou stránku mimojazykové skutečnosti) nejspíše vysvětlit právě jejich jmenným charakterem, který není zaměřen na zprostředkování dějovosti podávaného obsahu. Tato drobná korektura by byla s to Mathesiovu koncepci ještě více zdůraznit a dát zřetelněji vyniknout tomu, co je v ní podstatné.**

Jiný doplněk Mathesiovy koncepce by se týkal kapitoly o větě a jejím aktuálním členění, kde by dnes bylo lze

* Podrobnější poučení o této otázce lze nalézt v pojednání F. Kopečného *Povaha českého preterita*, Naše řeč 34, 1950, str. 85–89; srovn. též naše vývody v *Sborníku Studie a práce lingvistické* 1, 1953, str. 171–189.

** Srovn. k tomu i naše pojednání *Thoughts on the so-called Complex Condensation in Modern English*, *Sborník prací filosof. fakulty brněnské univ.*, A3 1955, str. 63 až 77.

vydatněji přihlédnout k úloze, kterou při aktuálním členění větném hraje právě větná melodie.* Stojí také za zmínku, že plodný Mathesius námět, v přítomné rozpravě jen běžně nadhozený, tzv. větného vzorce, „který je částí jazykového systému“, zatímco věta se vyskytuje „v souvislosti situační a promluvové“, jako „část jazykového projevu“, byl teprve v poslední době rozpracován.** Konečně by si snad dnešní jazykovědný odborník přál jemněji odlišit definice podmětu a přísudku věty na straně jedné a základu a jádra výpovědi na straně druhé; s prospěchem by tu bylo možno při definici druhé pojmové dvojice užít pojmu výpovědní dynamičnosti, jež je minimální u základu výpovědi a maximální u jejího jádra.*** I tu jde ovšem spíše jen o zjemnění Mathesiových pojmů, zcela přirozené po více než třech desetiletích jazykovědného vývoje, než o jejich zásadní nebo dokonce negativní kritiku.

Ostatní drobnější obsahové výhrady by se mohly týkat hlavně některých lexikálních položek: tak např. neologismus **ahojka** pro čepici, běžný počátkem čtyřicátých let a Mathesiem citovaný, se v jazyce neudržel a dnes je v něm už prakticky zcela neznámý. Tato okolnost ovšem nemůže nijak překvapit – je známo, jak efemérní bývají lexikální jazykové novotvary, a to zvláště v jazyce lidovém, jemuž chybí pevná, shora uložená kodifikace normy, běžná v jazyce spisovném. Spíše by se bylo možno podívat tomu, že se z těch hovorových popř. lidových výrazů, které Mathesius v své rozpravě cituje, za poslední čtvrtstoletí z jazyka vytratilo tak málo.

Stručné poznámky si zaslouží i „puristické pedantismy“ **oblásek**, **švižný**, **mištička**, jež autor uvádí jako doklady na zvláštní „domovskou příchuť“ jazykových pojmenování. Tyto doklady, aktuální ještě v roce 1942, dnes již

* Viz František Daneš, *Intonace a věta ve spisovné češtině*, Praha 1957.

** Podrobnější výklad Danešův o jeho koncepci větného vzorce lze nalézt v jeho stati *Syntaktický model a syntaktický vzorec*, Československé přednášky pro V. mezinárodní sjezd slavistů v Sofii, Praha 1963, strany 115–124.

*** Viz Jan Firbas: *Ze srovnávacích studií slovosledných*, *Slovo a slovesnost* 23, 1962.

z jazyka vymizely, když nové vydání Pravidel českého pravopisu ve shodě s běžným jazykovým územím tyto archaizující podoby uvedených slov vypustilo a nahradilo je jejich běžnými podobami **oblásek**, **švižný**, **mištička** (tak ostatně už v Pravidlech z r. 1941, vyšlých v době, kdy Mathesius svůj text rozpravy v rukopise již dokončil). Archaické formy slov zde uvedených byly z jazykové normy vymýceny hlavně pod vlivem argumentů, jež proti nim uplatnil Pražský lingvistický kroužek v svém přednáškovém cyklu o jazykové kultuře a spisovné češtině, v jehož průběhu tuto archaickou podobu našich tří slov právě Mathesius neúprosně pranýřoval.

Mathesiova práce přes svůj nevelký rozsah a přes bezmála čtvrtstoletou mezeru dělicí nás od doby jejího vzniku má dnešku stále ještě mnoho co říci a lze proto jistě doufat, že podmanivost a přesvědčivost autorova podání si najde cestu ke všem, kdo své mateřštiny dnes písemně používají.

Josef Vachek

obsah

Řeč a skutečnost	7
Jazykový systém a konkrétní promluvy	8
Dva základní pilíře promluvy	10
Forma jazykového pojmenování	14
Jazykové pojmenování: obsah věcný	17
Jazykové pojmenování: symbolická platnost	19
Jazykové pojmenování: citový přízvuk	21
Jazykové pojmenování: domovská příchut'	25
Počíná se o slohu	28
Sloh a jazykové pojmenování	32
Klasifikace jazykových pojmenování	36
Slovní druhy a sloh	44
Věta a její aktuální členění	50
Aktuální členění větné a sloh	56
Hlavní úkoly pořádku slov	63
Vazby polovětné	72
Od věty k souvětí	81
Umění psát odstavce	87
Slovo na závěr	93

otázky a názory

Řídí Jan Kristek a Otakar Mohyla
svazek 61

vilém mathesius řeč a sloh

Obálku navrhl a typograficky

upravil Zdenek Seydl

Text jazykově upravil

a slovo na závěr napsal

Josef Vachek

Vydal Československý spisovatel

v Praze roku 1966

jako svou 2577. publikaci

Vydání první v ČS

Odpovědná redaktorka

Věra Pašková

Stran 104

Vytiskl Tisk, n. p., provoz 2 v Brně

AA 5,11, VA 5,55

D*0260060. 12/21

Náklad 3000 výtisků

22-086-66

Kčs 6,00 - I

otázky a názory

edice věnovaná moderní kultuře

NOVEJŠÍ SVAZKY

- 21 Ilja Erenburg, Francouzské sešity
- 22 Jiří Gočár, Od pyramid k panelům
- 23 Leonid Leonov, Talent a práce
- 24 Michail Lifšic, Umělec a světový názor
- 25 Marie Majerová, Volání s ozvěnou
- 26 O užitém umění
- 27 Václav Rezáč, O pravdě umění a pravdě života
- 28 Skladatelé o hudební poetice 20. století
- 29 Karel Konrád, Ano - ne!
- 30 Adolf Hoffmeister, Poezie a karikatura
- 31 Henri Matisse, Umění rovnováhy
- 32 Karel Poláček, O humoru v životě a v umění
- 33 Čtyřikrát o televizi
- 34 Jiří Mahen, Za oponou umění a života
- 35 Albert Einstein, Jak vidím svět
- 36 Lubomír Linhart, Umění je život a tvorba
- 37 Mejerchold - Tairov - Ochlopkov, Moderní tvář divadla
- 38 Kam kráčí lidstvo?
- 39 Eduard Urx, V prvních řadách
- 40 Arnošt Kolman, Výhledy do budoucna
- 41 Jiří Taufer, Strana, lidé, pokolení
- 42 E. F. Burlan, Divadlo za našich časů
- 43 Sergej Ejzenštejn, O stavbě uměleckého díla
- 44 Romain Rolland, Umění a žin
- 45 Souvislosti a perspektivy prózy
- 46 Jan Kopecký, Dramatický paradox
- 47 Radoslav Seľucký, Ekonomika, morálka, život
- 48 Peter Karvaš, Zamyšlení nad dramatem
- 49 Ernst Fischer, Odcizení, dekadence, realismus
- 50 Alexander Dovženko, Z deníků
- 51 Irena Dubská, Objevování Ameriky
- 52 Karel Teige, Jarmark umění
- 53 Lubomír Nový, Filosofie v neklidné době
- 54 Edo Friš, Povstání zdaleka a zblízka
- 55 Josef Škvorecký, Nápady čtenáře detektivek
- 56 Antonín Sychra, Hudba očima vědy
- 57 A. J. Liehm, Rozhovor
- 58 Ernst Fischer, Kafka, Musil, Kraus
- 59 Květoslav Chvatík, Smysl moderního umění

Pravidelný odběr svazků edice
zajistí každá knižní prodejna

OTÁZKY A NÁZORY

EF

22-086-66

12/21

Kčs 6,00-1